

Encyel. 0.

52.

80.

STAMPFEL-FÉLE
ZSEB-KÖNYVTÁR.
100.

Dr. Bartha József

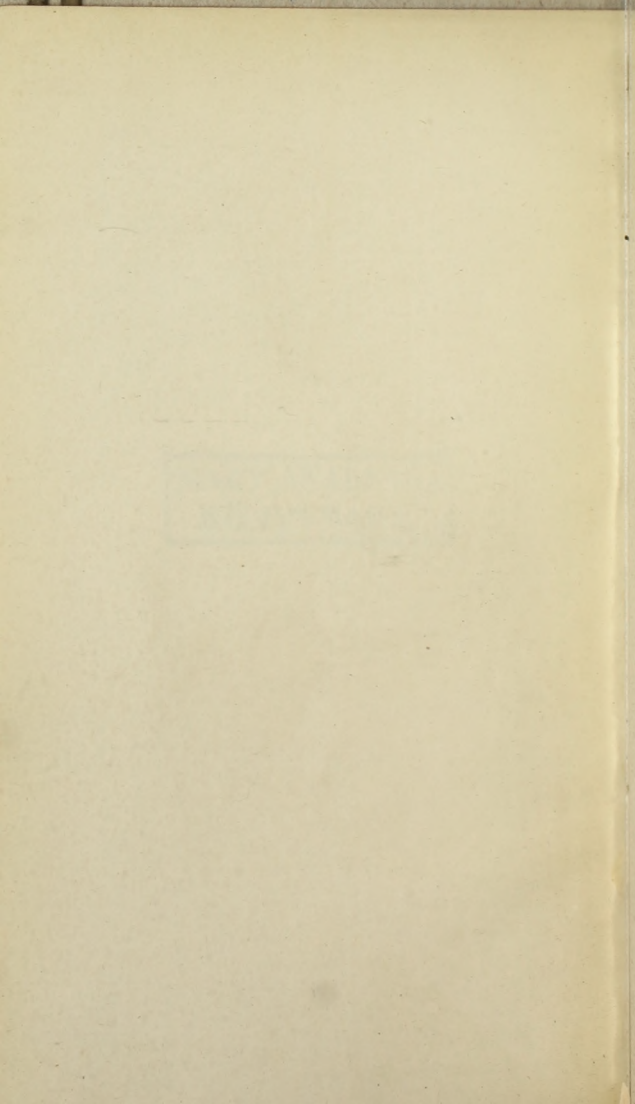
A MAGYAR MŰVELŐDÉS

TÖRTÉNETE

Ára 60 fill. - 50 kr.

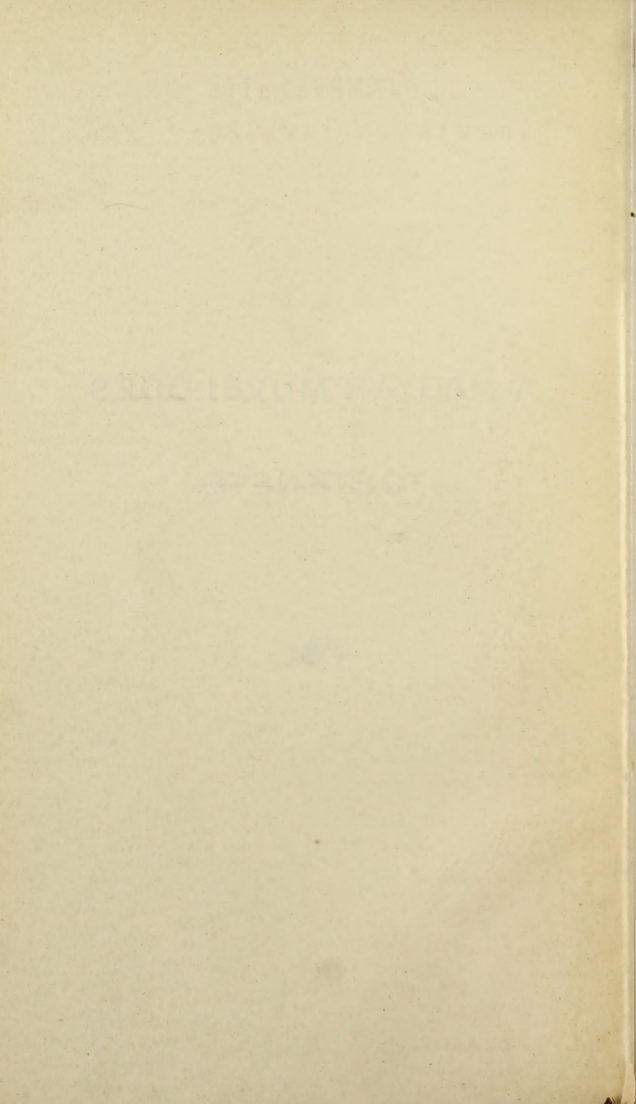

POSSONY - BUDAPEST
KIADJA
STAMPFEL K.

A MAGYAR MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNETE.

STAMPFEL-FÉLE
TUDOMÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

— 100. —

A

MAGYAR MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNETE.

IRTA

DR. BARTHA JÓZSEF

ÁLLAMI FÖGYMN. TANÁR.

POZSONY, 1901. BUDAPEST,

STAMPFEL KÁROLY KIADÁSA.

MAGY. AKADEMIKUS
KÖNYVTÁRA

A pogány kor.

I. A magyar nép származása.

A magyar nép eredete is, mint minden más népé az ősidők homályában vész el. E homályba csak néhány régi arab írónak tudósítása s főképen az összehasonlító nyelvtudomány fáklyája vet némi gyér világosságot. E két forrás útmutatása szerint legalább is elég pontossággal meg tudjuk állapítani, hogy hol volt a magyarok ősi hazája és hogy mely népekkel vannak rokonságban.

Ha a régi arab írók tudósításait összehasonlítjuk Julián szerzetes utazásával, a ki 1235-ben indult el az őshaza fölkeresésére, azon meggyőződésre jutunk, hogy a magyarok őshazája az Ural déli lejtőjén a Káma és az Ural középső folyása között terült el. Innen nyomultak őseink először délnyugati irányban a Don és Dnieper közt elterülő síkságra; innen ismét más erősebb népek nyomása folytán a mai Moldvába és Besszarábiába tértek, a mely földet a hagyomány *Etelköz* néven emleget. Ettől kezdve őseink már az európai történet eseményeiben állandóan szerepelnek.

A magyar nép nyelv tekintetében az összehasonlító nyelvészet tanubizonysága szerint a *finn-ugor* nyelvesoporthoz tartozik, a melynek egyes ágai a *magyaron* kívül a *finn* vagy *szuomi*, *mordvin*, *cseremisiz*, *zürjén* és *votják*, *vogul* és *osztyák* s a *lapp* nyelv. Ezek tehát a magyar nyelv legközelebbi rokonai. E nyelvekével egyezik nyelvünk egész szerkezete s ezekéivel közösek a legelemibb fogalmakat jelölő szavaink, a milyenek a testrészek, a vadászat, a halászat s a kezdetleges társadalmi lét számos elnevezései. És e nyelvek között is legnagyobb rokonságot mutat a magyar nyelv a vogullal és osztyákkal, a melyeket tehát nyelvünk legközelebbi rokonainak kell tartanunk.

A magyar nyelv azonban nemcsak finn-ugor elemeket mutat fel, hanem nagy számmal vannak benne török eredetű szavak is. Őseinket már az ő-

hazából is a törökfajú bolgárok szorították ki, később pedig a Don és Dnieper közt elterülő síkságon, a hagyománytól úgynevezett Lebediában, állandóan érintkeztek ama harcziás török népekkel, a melyek kelet felől Ázsiából Európába törtettek s itt új államalakulásokat hoztak létre. Ezen érintkezésből magyarázható meg, hogy nyelvünkben a földművelésre és a kezdetleges műveltségre vonatkozó szavak török eredetűek. Ez a jelenség azt mutatja, hogy őseink a törökséggel ott az őshaza tájékain nagyon szoros érintkezésben voltak, sőt vele nagy mértékben elegyültek is. Ez a vegyülés azonban, noha népünk testalkatára és vérmérsékletére átalakítólag hatott, mégsem volt oly nagy arányú, hogy nyelvünk szerkezetét megváltoztatta volna, inkább csak szókészletét gazdagította. — Nem volt erősebb és mélyebbre vágó az a hatás sem, a melyet a magyarság vándorlása és e hazába letelepedése alkalmával más népek, főképp a szlávok és németek részéről kapott. Az itt élő keresztény népek műveltsége nyilván nagy változást okozott a magyarság gondolkodása módjában, itt-ott bele is olvadtak, s habár ekkor e népek nyelvüket elvesztették, viszont a magukéból is sok elnevezést hoztak át a magyarba. Innen vannak nyelvünkben a régi szláv, német és más idegen kölcsönszók.

A tudomány mai álláspontja szerint tehát a magyar nép ugor eredetű és ugor nyelvű ugyan, de már az őshazában törökökkel, később pedig másfajú népekkel is érintkezésbe jutott, velök többé-kevésbé el is vegyült és szókészletükből sokat kölcsön vett. Ez az érintkezés rajta is hagyta nyomát mind faji jellegünkön, mely ugor vonását egészen elvesztette, mind pedig nyelvünkön, melynek szókészletét idegen átvételekkel gazdagította. Nyelvünk szerkezete azonban a vegyes eredetű szókészlet ellenére is a többi ugorokéval egyezik.

II. Állami és társadalmi élet.

Alkotmány. A magyarok legrégibb államformája a törzsszerkezeten nyugodott. Az egész nép hét törzsre volt felosztva, a törzsek ismét nemzetségekre vagy hadakra s ezek családokra. A törzsek egymástól függetlenek voltak s élükön egy-egy törzsfő állott, a népnek hadban vezére, békében bírāja. E mellett volt

egy főbírájuk is, a kinek a méltóságát *gyula* névvel nevezték. E tisztet rendszeren a törzsfők legöregebbje viselte. Mivel azonban ez épen öregségénél fogva a hadintézésre nem volt alkalmas, melléje mintegy helyettesül egy fiatalabb törzsfőt választottak, a ki a közös hadviselést intézte. E méltóság neve *kende* volt. Mindakettő alá volt vetve a nemzet közgyűlésének. Az egyes törzsek függetlensége azonban, midőn őseink a harcziás török népekkel érintkezésbe jutottak, kárára volt a nemzeti egységnek, a mely egyedüli alapja a nemzet összes erői kifejtésének. Erre pedig a szomszéd harcziás törzsek támadásai miatt már Lebediában is föltétlen szükségük volt. Épen ezért, midőn a besenyők ismételt támadása folytán innen Etelközbe nyomultak, itt a hét törzs vezére a kazar fejedelem tanácsára elhatározta, hogy egy közös fővezért választ, a kinek hatalma az egész nemzetre kiterjedjen. E fővezéri méltóságra Álmos törzsfő fiát, Árpádot emelték.

De a főhatalommal szemben szükségesnek látszott, hogy a törzsek jogait is határozottan megállapítsák. E végből megalkották az úgynevezett *vérszerződést*, a melynek pontjai a következők:

1. Mig Árpád nemzetsége él, mindig abból választassék a fejedelem.

2. A mit közös erővel szereznek, azon mindnyájan osztozzanak.

3. Árpád és utódai a törzsek fejeit és ezek utódait a fejedelem tanácsából soha ki ne zárják.

4. A ki hűtlenné lesz a fejedelemhez, vagy viszálykodást támaszt a fejedelem és rokonai között, annak vére ontassék.

5. A ki a vezér vagy törzsfők utódai közül e szerződést megszegné, átok alatt legyen.

A magyar állam szervezetének alapja e vérszerződésben van lerakva. Igaz ugyan, hogy e szerződést III. Béla király *névtelen* jegyzőjének (némelyek szerint *Adorján* püspöknek) a XIII. század legelején (1203—1204 körül) írt krónikájából ismerjük; de ha már ekkor megvolt, még pedig teljesen kifejlődött alakjában, bizonyára régebben is meg kellett lennie. III. Béla idejében már teljesen átment a köztudatba s őseink a későbbi idők folyamán is mindenkor úgy tekintették, mint a magyar állam alkotmányának

ősalapját. Meg volt tehát így állapítva a fővezér joga s a törzseknek ő hozzá való viszonya. A *gyula* és *kende* azonban mint második és harmadik méltóság továbbra is megmaradt; az előbbi már most majdnem kizárólag főbírói, az utóbbi hadvezéri méltóság lett. Ezenkívül a vérszerződés után is megmaradt ama régi szokás, hogy „Isten és a magyar nép nevében hívták össze a kikiáltók az embereket a nemzet *közgyűlésére*, hogy fegyveresen meghallgassák a köz végzését, parancsát.”

Ime kezdetleges állapotban a későbbi alkotmányos egyeduralmi kormányforma!

Társadalmi élet. Az itt vázolt állami szervezet mellett az ősmagyaroknak már a társadalmi életük sem lehetett oly barbár, mint a hogy ezt az ellenséges indulatú nyugati krónikások festik, akik előtt csakis a harcban pusztító magyar alakja lebegett. A görög és arab írók, akik a magyarokat béke idején is ismerték, elég kedvező képet tárnak élénk őseink műveltségéről és társadalmi állapotáról.

Erkölcsei életük tiszta volt. Egyszerűségben éltek. A család feje és a háznép ura az apa, aki nejét egyenrangú házastársnak tekintette, s mint ma is, *feleségének* nevezte. A béke idején a férfiak halászattal és vadászattal foglalkoztak, s míg ezek odajártak, azalatt otthon az asszony családja körében, övéi vagy szolgálai segítségével süttött, főzött, varrt, kötött vagy szőtt. Ruháikat tehát maguk készítették bőrből, vászonból, selyemből és egyéb drágább szövetekből, amely utóbbiakat azonban többnyire cserekereskedés útján szereztek. Felsőruhául fejükön kucsmát, vállukon kaczagányt és lábukon csizmát viseltek. Háborúban már pánczélinget is hordtak, sőt az előkelőbbek még a lovak szügyét és homlokát is vas- vagy nemezevérttel oltalmazták. Ruházatuk általában véve már akkor tetszetős lehetett, mert biborbanszületett Constantinus császár elrendelte, hogy magyar testőrei az udvari ebédek alkalmával nemzeti öltözetükben jelenjenek meg.

Mindez már bizonyos fokú ipart és kereskedést is föltételez. A magyar tehát Lebediában és Etelközben sem volt holmi „tengődő halász és vadász,” hanem már csak saját szükségletének a kielégítése végett is rendes állattenyésztést űzött, többféle mesterséget folytatott, csereberélve kereskedett is; sőt

a földművelés sem volt előtte ismeretlen, bár ezt feleségének felügyelete alatt inkább a szolgálaira bízta.

A magyar mint nomád nép általában véve sátorok alatt tanyázott, de egyes fontosabb helyeken már állandó lakóhelyei is voltak, amelyeket sánczczal és sövénynyel erősítettek meg (*vár, város*). Ezek természetesen kezdetlegesek valának s közös kerítéssel védett tanyák csoportjai lehettek, a melyek az aggoknak, nőknek és gyermekeknek védelmet nyújtottak, midőn a férfiak többsége harczi kalandokra indult. A harc volt legkedvesebb foglalkozásuk, mert jövedelmük legjelentékenyebb része hadizsákmányból és sarczból került ki.

Hadviselésük módjáról és hadi szervezetükről *Bölcs Leó* görög császár értesít bennünket legrésztetesebben. E tudósítás szerint harczolásuk módja az akkori és a későbbi európai hadrendszerektől eltérőleg a szétszórót csatározáson nyugodott. Lovas nép voltak s mint ilyenek előőrseiket messzire kiküldötték az ellenség hadállásának a kipuhatolására. Csatarendjüket nem egy tömegbe szorítva állították föl, hanem több kisebb csapatokra osztották, valószínűleg ezredenként. Ezeket aztán egymás mögött és mellett kellő távolságban helyezték el, úgy hogy az egész csatarend mégis egységes volt és távolról *egynek* látszott. Ezenkívül tartalékjuk is volt, a melyet jókora távolságban a szekértábor követett a harcosok podgyászával, gyakran családjával és az élelmezéshez szükséges állatokkal. Harcz közben az egyes csoportokban támadt veszteségeket erős tartalékjukból gyorsan kipótolták, szárnyesapataikkal pedig megvédték hadierejüket az esetleges oldaltámadásoktól. Előcsatározó csapataik szíulelt futamodásokkal az ellenség sorait megbontván, törbe csalták, a szárnyesapátok bekerítették s az így szétszóródó ellenséget aztán a derékcsapat nemcsak megverte, hanem teljesen tönkre is tette. A közeli támadásnál dárdát és kardot használtak, ha pedig a nagyobb erő elől hátrálniok kellett, üldözőiket nyíllal igyekeztek visszatartani, a melyet futás közben, lóhátról is bámulatos ügyességgel kezeltek. Támadásuk az egykori krónikák tanúsága szerint pusztító és rettenetes lehetett!

Ha a magyarok ezen hadviselését és hadi szervezetét az akkori európai népekével egybevetjük, el kell ismernünk, hogy ősünk a harczolás mester-

ségében hasonlíthatatlanul fölötte állottak elleneiknek, s harczy elveik ezer évvel előzték meg a mai hadtudomány főbb elveit.

III. Szellemi műveltség.

Vallás. A szellemi műveltség első nyomai a magyaroknál is, mint minden nomád népnél, majdnem kizárólag a vallásban keresendők.

A magyarok vallását illetőleg azonban úgyszólván teljesen a találgatásokra vagyunk utalva. Csak néhány szó és a mythologiai vonás sejteti velünk, hogy ősvallásunk alapvonásaiban szintén ugor eredetű. Így maga az *ember* szó is ősvallásunk egyik régi emléke. A szó első tagja *em* a vogul *ëlēm* s a finn *ilm* szóval egyezik s annyit jelent, hogy *ég*, *levegő*; második tagja: *ber* (régen *perj* = cseremis *pörgő*) annyi, mint *férj*, *fi*; az egész szó jelentése: az *ég fia*. Az *ember* szó tehát önkéntelenül is arra a vogul hitregére utal bennünket, a mely szerint az *ég* istene (Numi Târēm) ezüst bölcsőben lebocsátja az embert (férfit és nőt) a tenger színe fölé, a férfi aztán az *ég* istene segítségével egy bűvár madár bőrében kibuktatja a földet a tengerből s állatokkal benépesíti. Ugyanilyen hitregi maradvány az *íz* szavunk, mely a palócz nyelvjárásban még ismeretes és valami rettenetes betegséget fejez ki s a legerősebb átokként szerepel e kifejezésben: *egyen meg az íz*. Valószínűleg azonos a finnek félelmes *hiisi* (hízi) szavával, a mely ellenséges és kártékony istenséget jelent. Az Álmos-mondából ismeretes *Emesének*, *Ügek* feleségének álma, amely szerint Emesének álmában egy *turul* madár jelenik meg s ez mintegy megtermékenyíti. A fiú pedig *álomban* jósoltatván meg, *Álmos* nevet kapott. E mondában tudósaink az *Impi* szűzről szóló finn hitrege mását látják. *Impi* a tenger színén úszkál s egy vízi madár az ölébe rakja aranytojásait, a honnan ezek leesnek s belőlük alakul meg a világ. Ezen és más hasonló vonatkozások azt bizonyítják, hogy ősvallásunk alapján véve ugor eredetű. Másrészt azonban az *isten* és az *ármány* s a *manó* szavaink valószínű perzsa eredete s a *jó* (isten) és *rossz* (ármány, ördög) kettősége mythológiánkban arra vall, hogy ősvallásunk az iráni hatást sem kerülte ki.

Oseink kétségtelenül természetimádók voltak, de vallásuk e hazába költözésük idején már a természetimádás fejlettebb fokán állott. Magasabb lényekként tisztelték a napot, holdat, csillagokat s általában a természeti erőket, de mindezek fölött *egy istent* imádtak, a kit a *magyarok istene* névvel neveztek s a tiszteletére berkekben, források és patakok mellett fehér lovat áldoztak. Ennek ellentéte volt a legfőbb gonosz szellem, a kit *ördögnek* hívtak. Hittek még kisebb jó és rossz szellemekben is; az égi jó szellemeket *tündéréknek*, a vízieket *sellőknek* nevezték. A rossz szellemek neveit az *ármány* és *íz* szavakban gyaníthatjuk. Istenük tiszteletére, úgy látszik, némi kezdetleges épületeket (*egy-ház* = *szent-ház*) is készítettek, *bálványokat* állítottak, sőt *ünnepet* (*id-nap*) is *ültek* (*üdleni, idleni* = meg-szentel, *ünnepel*), a melyet áldozati szertartásokkal (*áldomás*) kötöttek egybe. Mindezeket pedig a főpap intézte, a kit *táltosnak* (tudós, bölcs) neveztek; de voltak alsóbbrendű papjaik (*gyula, oltárnéző*), sőt nőpapjaik is (*kuruzsló, varázsló*), a kik az áldozati állatokat virágokkal ékesítették és az áldozat bemutatása közben dalokat zengedeztek. Hittek a másvilági életben is, amennyiben azt tartották, hogy a csatában megölt ellenségek a másvilágon őket szolgálni fogják.

Költészet. Nemzetünk pogány korából semmiféle költői termék nem maradt reánk. Mindamellett is kétségtelen, hogy őseinknél a költészet már e korban is virágzott. Erre nézve teljesen biztos adatokat szolgáltatnak középkori krónikáink, főképen pedig *III. Béla jegyzője*, *Kézai Simon*, *Márk szerzetes* (Bécsi képes krónika) és *Thuróczi János* krónikája, az idegenek közül pedig *Ekkehard* XI. századi német krónikás.

E krónikákból tudjuk, hogy őseinknek voltak vallásos dalaik, a melyeket istenitisztelet alkalmával az áldozat bemutatása közben énekeltek. A Szent László király idejében, 1092-ben tartott szabolcsi zsinat megemlíti halottas énekeiket is. E zsinat ugyanis elrendelte, hogy mindenki az egyháztól kijelölt és megszentelt helyre temetkezzék. E rendelettel egy régi visszaélést akartak megszüntetni, mely abból állott, hogy némelyek még *ősi szokás szerint* erdőkben, berkekben vagy saját birtokaikon temették el halottjaikat, ide aztán az ismerősök és rokonok bizonyos napokon összegyűltek *tort csaptak* és eközben *ilyen*

alkalmakra készített dalokat (cantonibus ad rem compositis) énekeltek.

De voltak nemcsak ilyen lírai, hanem elbeszélő dalaik is, a melyekben az ősök haditetteit magasztalták. E hősi dalok töredékeit szintén az említett hazai krónikások tartották fön. E krónikák írói, bár megvetőleg lenézik a nép „csácsogó meséit“, mégis mikor a nemzet őstörténetét írták, akaratlanul is az erre vonatkozó költői mondákból merítették történeti adataikat.

E mondai töredékek két csoportra oszlanak: az egyik a *hun mondakör*, mely Etele vagy Atila személye köré fűződik, a másik a *magyar mondakör*, mely Álmos és Árpád haditetteiről s a vezérek kalandos hadjáratairól szól.

A hun mondakör tartalma: 1. a hun és magyar nemzet származása, 2. az arany szarvas regéje, 3. Dule alán fejedelem leányainak elrablása, 4. Bendeguz győzelme a római hadakon Potentiana mellett, 5. a tárnokvölgyi ütközet, 6. a cezumóri ütközet a „vas-homlokú“ Detre mondájával 7. Etele királylává választása, 8. a hadisten kardja, 9. a kataláni hárez, 10. Buda pártütése Atila ellen, 11. Buda megöletése. 12. Aquileja ostroma, 13. Etele Róma előtt, 14. Etele lakodalma Ildikóval, 15. Etele halála, 16. Csaba és Aladár (Krimhilda) csatája, 17. a hunok visszavonulása Erdély bércei közé (a székelyek), 18. Csaba visszatérése az őshazába.

A magyar mondakör tartalma: 1. Csaba ösztönzése Etele birodalmának visszafoglalására, 2. Álmos mondája, 3. Kió bevétele, 4. Álmos eltűnése, 5. Árpád vezérsége, 6. Erdély meghódítása, 7. Zalán futása, 8. Szvatopluk veresége a fehér ló mondájával, 9. Bontond Konstantinápoly előtt, 10. Lehel veszedelme Augsburgnál, 11. a gazmagyarok esete.

A hun mondakör sokkal gazdagabb és költőibb is a magyarnál, de akármelyiket tekintsük is, lehetetlen rajtok észre nem vennünk a nép költői alakítását. Tartalmukból világosan látható, miként szötte át a nép a történeti tényeket mesés vonásokkal, s miként igyekszik az eseményt egy főhős körül csoportosítani. Különösen a hun mondakör főszemélye, Etele, valóságos époszi hős, az ő kezében futnak össze egy nagy nemzet világgraszoló eseményének összes szálai, az istenségtől küldetve, vezeti nemzetét dicsőségre, csodás nagyításban tündöklük alakja s

egész alakítása olyan, a milyennek csak a népköltészet szokta hőseit rajzolni. Ilyennek sem a történelem, sem az idegen mondák nem festik Etele: amabban egy durva lelkű, kegyetlen vad harcos, emezekben egy gyöngé, akaratnélküli jó király; míg a mi mondánkban valóságos nemzeti hős.

Etele hőstetteiről a latin és germán népek mondái is bőven megemlékeznek, s lehetetlen, hogy halála után ilyen mondák ne keringtek volna felőle saját népe között is, a melynek a távol keleten a magyar törzs is egyik kiegészítő része volt. A nagy hun nemzet Etele halálával bizonyára nem szűnt meg élni, ha államot többé nem alkotott is; és a magyarok az őshazába visszaszakadt hunoktól már *ott*, mai hazánkba költözésük idején pedig a visszamaradt töredékektől *itt*, könnyen értesülhettek Etele nagy tetteiről. És ha a Duna felső völgyén még Piligrin idejében (X. század) is élt egy gazdag hun hagyomány, a melyből a Nibelung-ének második része alakult, bizonyára élt ilyen hagyomány még a XII. század közepén is, a mely időtájban nemzeti krónikáink legrégibb forrása készült. De bármint kerültek hozzánk e hun mondák, az bizonyos, hogy ősrégi eredetűek, egészen átmentek a nemzet vérebe és szellemébe, s ha tartalmuk tagolódását tekintjük, jogosan tehetjük föl Arany Jánossal, hogy bennök a népköltészet maradványai rejlenek s hogy naiv époszunk valósággal alakulóban volt, a melynek teljes kifejlődését azonban a kereszténység felvételével járó nagy átalakulás megakasztotta, de tartalmát a néphagyomány a megváltozott viszonyok között is még igen sokáig föntartotta az emlékezetben.

Még csak arról kell megemlékeznünk, vajjon a művelődésnek egyik legfőbb eszköze, az *írás* ismeretes volt-e őseinknél? E kérdésre határozottan igenlő választ adhatunk. A *betű* és *írás* szavunk a volga-vidéki török műveltség emléke. Ez már maga is elég bizonyíték őseink írástudása mellett, de kétségtelenné teszük ezt egyéb történeti adatok is. Menander Protector, VI. századi görög író, azt állítja, hogy a magyarok II. Justinus császárhoz szittya betűkkel írott levelet küldöttek. Julián, a IV. Béla király idejében élt dömés szerzetes pedig, midőn az őshazában visszamaradt magyaroknál járt, a tatár fővezértől egy „pogány betűkkel“ tatár nyelven írott levelet

hozott királyának, s e levelet itthon akkor még sokan el tudták olvasni, bár a nyelvét nem értették, s egy kun fordította le magyarra. Ebből világosan látható, hogy őseink közül a tatár fővezér levelének a betűit „sokan” ismerték, tehát az írás tudományában jártasak voltak. Ezenkívül későbbi íróink közül Kézai, Thuróczi s különösen Geleji Katona István bizonyítja, hogy a magyaroknak még e hazában jóval később is saját betűik voltak, a melyeknek „sem a zsidó, sem a görög, sem pedig a deák betűkkel semmi hasonlatosságuk” nem volt. Az írást pedig vékony fapálczácskára jobbról balra, vagy talán még inkább fölülről lefelé rótták és *rovásnak* nevezték. Innen van a rossz emberről ma is a közmondás: sok van neki a *rováson*.

Ezen adatok világosan bizonyítják, hogy az írás első ismeretét nem európai forrásból szereztük, hanem még az őshazából hoztuk magunkkal. Egyuttal e futólagos vázlat is meggyőzhet bennünket arról, hogy őseink, midőn a történelem színterére léptek, a műveltségnek nem alacsony fokán állottak s nemzetünk őskora épen nem oly sötét, mint a hogy azt az ellenséges indulatú idegen krónikások feltüntetik.

A magyar középkor.

1000—1526.

I. A kereszténység felvétele.

Magyarország a kereszténység felvétele által lépett be az európai államok sorába. Ha e szerencse hazánkra be nem következik, a magyarok bizonyára ugyanazon sorsra jutottak volna, mint a hunok és avarok: az európai keresztény népek között elenyésztek, megsemmisültek volna. Az első vezérek alatt folytatott kalandos hadjáratok következtében a X. század vége felé már úgyis nagyon érezhető volt a nemzet erejének a csökkenése. Az ekkor uralkodó Géza fejedelem belátta, hogy a nyugati keresztény államokkal való folytonos harcz előbb-utóbb az ő népének a kimerülését és pusztulását vonja maga után; de belátta azt is, hogy nemzete Európában mint állam csak a kereszténység kebelében maradhat fenn. Ez okból kibékült Ottó német császárral, kereszt-

tény feleséget vett (Etelkát, Mieszko lengyel fejedelem testvérét) és a keresztény hit terjesztését megengedte. A hittérítés munkáját azonban fia, István fejezte be, a ki atyja udvarában tízéves korától fogva már egészen a keresztény hit elvei szerint nevelkedett. Három évi apostoli buzgólkodása folytán annyira megerősödött a kereszténység, hogy II. Szilveszter pápától már a koronát, a keresztény királyságnak e jelvényét kérte. Meg is kapta s hozzá még egy keresztet is, hogy ezt apostoli buzgalmának jeléül maga előtt vitethesse, s egyúttal felhatalmazta a pápa, hogy a magyar egyházat szervezze.

Szent Istvánt 1001. év augusztus 15-én koronázták királylyá, s ő a koronázás után legelső sorban az egyház szervezéséhez fogott. Az országot tíz egyházmegyére osztotta, a melyek közül kettő, az *esztergomi* és a *kalocsai*, érsekség volt, a többi nyolcz pedig püspökség, s ezek: a *győri*, *veszprémi*, *pécsi*, *egri*, *váczi*, *csanádi*, *bihari* és *erdélyi*. Az összes egyházmegyéket pedig az esztergomi érsekségnek rendelte alá. Az érseki és püspöki székhelyeken egyúttal káptalanok alakultak, a melyek közös ellátásukat a püspökség vagyonából kapták.

Ezenkívül Szent István több benczés apátságot is alapított, ú. m. a panonhalmit, bakonybélit, pécsváradit, zoborit és szalavárit.

A püspökségeket és apátságokat gazdag javadalmakkal látta el s a székhelyeken egyúttal gondoskodott templomok és iskolák építéséről is.

A kereszténység behozatala azonban nálunk sem maradt ellenhátás nélkül. Először a dunántuli részeken kelt fel *Koppány* somogyi vezér, majd Töhötöm utóda, *Gyula* erdélyi vajda szegült ellene az új rendnek. Sz. István mindakettőn győzedelmeskedett, sőt még Gyula szövetségesét *Keán* besenyő vezért is megtámadta s megverte Moldovában, legutóljára pedig a délvidéken garázdálkodó *Ajtony* bolgár vezért győzte le.

Ezzel a pogányság le volt ugyan győzve, de a keresztény vallásnak épen nem volt meghódítva. A régi pogányság hívei kétszer lázadtak fel az új rend ellen: I. Endre uralkodása kezdetén Vatha vezérlete alatt, a mikor Sz. Gellért is vértanuságot szenvedett, és I. Béla idejében Vatha fia, János vezérlete alatt. Ez utóbbi volt a pogányság utolsó erőfeszítése. A

kereszténység végleges megerősödése azonban csak Szent László király idejére esik, ki ez irányban számos törvényeket hozott, rendezte az egyházi ünnepeket és ezek megülését, szigorúan büntette a pogány szokás követőit, megtiltotta a rabszolgatartást s minden tétlélvel a kereszténység megszilárdítását czélozta, a mi neki sikerült is.

Ettől kezdve az egyház és az állam úgyszólván minden ténykedésben egymással karöltve halad és fejlődik egészen a XVI. század elejéig, a mikor a hitegységet nálunk is megbontja a hitujítás.

II. Állami és társadalmi élet.

Alkotmány. A kereszténység a pogány magyarság egész állami és társadalmi rendjét átalakította.

Mindenekelőtt bővült a fejedelmi hatalom köre. Azelőtt a fejedelem alig volt egyéb a többi vezérek között, mint *primus inter pares*; most a király a hatalom legfőbb képviselője, a népnek hadura és bírása. A nemzetgyűlést a *királyi tanács* váltotta fel, a melynek tagjai a főpapok, királyi főtisztek és a törzsfők. Ennek ellenőrzésével és támogatása mellett gyakorolta a király a felségjogokat. Mellette volt ezenkívül fejedelmi udvarának főtisztjeként a *nádorispán* s ez után az *udvarbíró* (országbíró); az előbbi a király helyettese országos ügyekben, az utóbbi kezdetben csak a királyi jószágok lakóinak, később az egész országnak legfőbb bírása. A fejedelmi udvar főbb tisztjei voltak még a *királyi jegyző*, a kormányzati ügyek intézője és a *kincstartó*, a királyi javak kezelője.

Sz. István az országot honvédelmi és gazdasági szempontból *megyékre* osztotta, melyek élén a *várispánok* állottak. Ezek tulajdonképen a nagyterjedelmű királyi uradalmak kezelői voltak, egyúttal azonban a vármegyében lakó nép vezérei, bírái, szóval kormányzói gyanánt is szerepeltek.

A nagy királynak ezen alkotmánya nem eredeti alkotás; mintaképül neki az akkori nyugateurópai államok alkotmánya szolgált; ezt azonban hazánk régi állami szervezetéhez alkalmazta, s az új rend nálunk nem vált rideg hűbériséggé, hanem a nemzeti szellemhez simult. A későbbi királyok alatt is többé-kevésbé ennek megfelelően alakult át.

Szent László és Könyves Kálmán törvényei az új alkotmány megerősítését s a királyi hatalom öregbítését célozták. Így főképp az utóbbi királynak amaz intézkedése, hogy azon birtokok, a melyeket Sz. István utódai adományoztak, az adományos egyenes ágának kihaltával a királyra szálljanak vissza. Ez már egészen a nyugateurópai feudalizmusra emlékeztet. Ugyanő a királyi hatalom erősítését mozdította elő azzal is, hogy Horvátországba *bánt*, Erdélybe pedig *vajdát* rendelt, a kik a királynak voltak alávetve s ennek nevében az említett országokat kormányozták. A királyi hatalom azonban a XII. század második felében az ú. n. görög hatás idején lassanként gyöngülni kezdett s II. Endre uralkodása alatt (1205—1235) már egészen lehanyatlott és föléje kerekedett a nemesség uralma. Az aranybullát is (1222) egészben véve úgy tekinthetjük, mint a nemesség jogainak és kiváltságainak a királyi hatalommal szemben való érvényesülését. Ez időben kezdenek kialakulni az országos rendek. A gazdagabb nemesség, az ú. n. *urak rendje* különvállik a szegényebb, kisbirtokos nemességtől. Az előbbi rend ereje az országos ügyek intézésében érvényesült, míg a kisebb nemesség inkább a vármegyékbe vonul vissza s itt az ú. n. *megyei önkormányzatot* teremti meg, a melyre a királyok is gyakran támaszkodtak a főnemesség hatalmaskodásaival szemben. Így lett a vármegye, mely kezdetben királyi birtok volt, a nemesség politikai erejének képviselője, élén a főispánnal és ez alatt az alispánnal. A megyei nemesség még külön bírakat is választott magának, az ú. n. *királyi szolgabírákat*, a kik a nemesek kisebb ügyeiben intézkedtek. A vármegyei nemesség így mind nagyobb és nagyobb politikai jelentőségre tett szert, királyaink lassankint a törvényhozásba is bevonták s ettől kezdve a törvényeket többé nem a királyi tanácsban, hanem az országgyűléseken hozták.

Igy alakult meg lassan az Árpádok uralkodásának vége felé a három országos rend: a *főpapság*, *főnemesség* és *köznemesség*. Teljes jelentőségre azonban csak az Anjouk idejében emelkedett, a mikor 1351-ben a XI. törvényczik elrendelte, hogy az ország összes nemesei egy és ugyanazon szabadságnak örvendjenek. Így jött létre a *rendi alkotmány*, a mely ugyan hűbéri jellegű volt, de amellettsé sajátságosan magyar nem-

zeties irányú. Hübéri jellege abban rejlett, hogy a királyi hatalmat (*Sacra Corona*) tekintették minden jog kútforrásának, s épen azért az aranybulla 4. pontjának intézkedése, a mely szerint a nemes vagyonával a leány-negyeden kívül tetszése szerint rendelkezhetett, most már olyképen módosult, hogy a nemes birtokát csak testvéreire vagy rokonaira hagyhatja, ilyenek híján pedig visszaszáll a koronára. A királyi hatalom azonban nem egyéni hatalom többé, hanem a közjog és közhatalom megtestesítése, a melynek minden nemes részese, s a *szent korona egész teste* (totum corpus Sacrae Regni Coronae) a *fejedelem és a három országos rend együtt véve*. Az államrendben tehát a közjogi kapocs nem a király személye, hanem a korona, a mely a fejedelemnek és a nemzetnek közös képviselője. Ebben különbözik a magyar hűbérrendszerű alkotmány a nyugateurópai feudalizmustól.

A három országos rend Zsigmond király alatt még egy negyedikkel, a *szabad királyi városok* rendjével szaporodott. A városokat már az Anjouk is nagy figyelemben részesítették és különféle kiváltságokkal ajándékozták meg, de országrendiségük csak akkor lépett életbe, a mikor Zsigmond a városok követeit az 1405. országgyűlésre meghívta. E negyedik rend megalakulásával az alkotmány kerete tetemesen bővült.

Ez a rendi alkotmány több-kevesebb változtatással fennmaradt egészen az 1848. évi nagy átalakulásig.

Törvénykezésünk a kereszténység felvételével szintén a nyugati minták szerint alakult meg. *Legfőbb bíró volt a király*, a ki kezdetben nagyon sokféle ügyben ítelt; később azonban csak a főpapok és nemesek fontosabb ügyei kerültek eléje. Helyettese volt a törvénykezésben is a *nádor*, a kinek ebbeli hatalma az ország összes lakosaira kiterjedt, de ha nemes embernek jószága vagy feje elvesztése forgott kérdésben, ítéletet ebben csak a király beleegyezésével hozhatott. A nádoréhoz hasonló jogköre volt az erdélyi *vajdának* és a horvátországi *bánnak*.

A *vármegyei bíróság* meg volt ugyan kezdetben is, de nagyobb jelentőségre csak akkor jutott, mikor az Árpád-korszak vége felé a vármegyei önkormányzat erősebben kezdett kifejlődni. Régebben vagy a fő- vagy az alispán bíráskodott benne, ettől kezdve már mellette a választott megyei bírák, vagy a királyi

szolgabírák ítéltek. A vármegyei bíróságot Mátyás reformálta teljesen; megalkotta (1486) a *megyei törvényszékeket*, a melyeknek tagjai: a főispán, a megyei nemesség választott négy szolgabírája, és 10—12 *homo regius* (esküdt). Emellett megszüntette a törvény előtt a kiváltságokat, vagyis behozta törvénykezésünkbe a törvény előtt való egyenlőséget. A *földesúri bíróság* (úriszék) az egyes községekben gyakorolta a bírói hatalmat; rendesen a földesúr, ritkábban a gazdatisztje ítélkezett itt a hatalma alá tartozó jobbágyság fölött. Az *egyházi bíróság* a papok egyházi ügyeiben s a vallást és házasságot illető kérdésekben mondott ítéletet.

A pörbeidezés kezdetben pecsétküldés által történt, később a bíró segédei, az u. n. *pristaldusok* idézték meg az egyes pörös feleket, vagy a vádlottakat. Bizonyítani lehetett tanúkkal, esküvel, az isten-ítéletek különféle fajaival, párviadallal és hiteles okiratokkal. A büntetések bűnügyekben a korok szerint változtak s majd szigorúbbak, majd enyhébbek valának. *Halállal* bűnhődtek Sz. István törvényei szerint, a kik a haza és a király ellen fellázadtak, gyilkoltak, vagy harmadszori lopást követtek el. Sz. László törvényei már általában véve halállal büntetik a tolvajokat. Kálmán idejében a büntetések szigorúsága enyhült. — Egyéb büntetések voltak: a bőjtölés, verés, a testtagok levágása, megvakítás, megbélyegzés, a szabadság elvesztése, vagyoni kárpótlás és más effélék.

A hadügy a kereszténység felvételével járó nagy átalakulás következtében szintén lényeges változást szenvedett. A vezérek korában a hadügy a törzsszerkezeten nyugodott. Az egyes törzsek bizonyos mennyiségű csapatokat állítottak ki, a melyek saját törzsbeli vezérükkel együtt a fővezérnek voltak alárendelve. Ez az úgynevezett *nemesi had* a királyság megalapításával is fennmaradt, bár némi változást szenvedett; de mellette a vármegyei rendszeren nyugvó hadsereg fejlődött ki, a mely *királyi had* néven ismeretes történetünkben.

A nemesi had az ország nemességéből került ki, a mely kiváltságai fejében saját költségén köteles volt a hazát védelmezni. A nemesi had kötelezettsége azonban csakis a haza védelmére szorítkozott s támadó hadjáratban az ország határain túl hadakozni nem tartozott. — A királyi hadat alkotta az u. n. vár-

katonaság, vagyis a királynak azon jobbágysai, a kik hadi szolgálataik fejében a királytól földeket kaptak hűbérül. Ezekhez csatlakoztak a külföldről bevándorolt lovagok, a kik birtokaik után szintén a király hűbéresei voltak. E hadak vezérei az egyes várispánok vagy főispánok, fővezére pedig maga a király vagy helyettese (nádor), illetőleg megbízottja.

E hadi szervezet kétszer ment át nevezetes fejlődésen: az Anjouk alatt és Hunyadi Mátyás idejében. Az utolsó Árpád-királyok idejében ugyanis a várbirtokok eladományozása következtében a honvédelmi rendszer teljesen felbomlott. A várkatonaság vagy királyi had, úgyszólván teljesen megszűnt, a nemesi had pedig csak a legvégső szükségben szállott táborba s ekkor is csak a védelemre szorítkozott. Hogy ez mily kárral járhatott sürgős védelem esetén, mutatja a mohi veszedelem (1241). I. Károly tehát, hogy a honvédelmet megerősítse, behozta az u. n. *banderiális rendszert*, vagyis kötelezte a főpapokat és főnemeseiket, hogy kapott birtokaik arányában bizonyos mennyiségű fegyveres csapatokat, *banderiumokat* állítsanak ki, a melyeket a kiállító, ha csapatja legalább ötven főből állott, már a saját címeres zászlója alatt vezethetett hadba. Ehhez járultak még a király és a királyi tisztek banderiumai. Zsigmond alatt pedig ez az egész banderiális rendszer az u. n. *telekkatonasággal* bővült. Ez jobbágyságból állott, a mennyiben a birtokos nemességet törvény kötelezte, hogy minden 33 jobbágyság után egy lovas katonát állítson ki. Ezeket a főurak saját, a köznemesekek pedig a megyei banderium zászlai alatt küldötték harczba.

Hunyadi Mátyás nagyratörő terveinek a banderiális katonaság nem felelt meg s ezért behozta az *állandó* hadsereget (1465), a melynek magvát a „fekete sereg” néven ismeretes gyalogos katonaság alkotta. Ez állandó hadsereg létszáma 30—40 ezerre rúgott. Az egykorú írók a bámulat és elragadtatás hangján szólnak Mátyás hadseregéről. Az bizonyos, hogy ez akkor Európának legtükéletesebb hadserege volt, de fentartásához nagy és állandó jövedelem kellett s épen ezért Mátyás gyöngye utódai alatt, mikor a királyi kincstár teljesen kiürült, e nagyszerű hadsereg rohamosan tönkrement.

A magyar hadsereg általában véve kezdettől fogva lovasságból állott, még Mátyás seregében is

20 ezer lovas volt 6—8 ezer gyalogossal szemben. A hadviselés kezdetben a régi hagyományos szétszórt csatározáson nyugodott, később azonban, nyugati minták szerint a tömeges hadirend jött divatba, csak Hunyadi János és Mátyás alkalmazták ismét a magyar szellemnek megfelelő szétszórt csatarendet s részben innen magyarázhatók tüneményszerű hadi sikereik.

Társadalmi élet. A kereszténység felvétele után a régi törzsszerkezet megszűntével az ország társadalmi rendje is megváltozott. A vezérek korában magyar és magyar között társadalmi szempontból semmi különbség nem állott fenn; szabad volt minden magyar s a politikai jogokban egyenlően részesült. Sz. István idejében azonban ez az általános egyenlőség megszűnt. Első társadalmi rend lett a *papság*, hivatása méltóságánál és gazdagságánál fogva is. Ezután következett a *világi rend*, a mely azonban ekkor még nem oszlott két részre, t. i. *fő- és köznemességre*, bár a törzsvezérek, a bevándorolt előkelő idegenek és a királyi főtisztviselők, valamint utódaik a többi nemesekétől eltérő, kiváltságosabb helyzetnek örvendtek. Ezek utódaiból alakult ki lassankint az Árpád-korszak vége felé a *fő- és köznemesség* olyképen, a mint ezt Verböczy *Hármaskönyve* (Tripartitum) is előadja, s a mint föntebb már érintve volt.

A hűbérrendszerű intézmények Sz. István idejében még más társadalmi osztályokat is létesítettek. Ilyen volt a *várjobbágyság* osztálya, a mely olyan szabadokból vagy felszabadított szolgákból állott, a kik a királytól hűbérbirtokot kaptak. Ezekhez sorakozott a *várnép*, a mely többnyire foglyokból és legyőzöttekből került ki s a várhoz tartozó földek bérelője volt. Végül külön osztályt alkottak a királyi *udvarnokok* és kisebb-nagyobb *tisztek*. Mindezen osztályok különálló rendekké nem fejlődtek, hanem időnként beolvadtak a *fő- vagy köznemesei* rendbe.

Ki voltak zárva minden jogból a *szolgák* és *rabszolgák*. Ezekből alakult ki később a *jobbágyság* osztálya, a mely teljesen földesura alá volt rendelve, az ettől kapott birtok jövedelmének egy részét is urának kellett adnia, sem birtokjoga, sem politikai joga nem volt. A földesurak a jobbágyaikat a birtokkal adták és vették. Az 1405. országgyűlés ugyan ismételten is biztosította szabad költözködési jogukat, de midőn

1514-ben a szinte elviselhetetlen terhek miatt föllázadtak és leverettek, a nemesség barbár visszatorlással megfosztotta őket szabad költözködési joguktól és örökös szolgaságra kárhoztatta.

A népesség a rendes természetes szaporodáson kívül még főképen a bevándorlás által növekedett. Így bevándoroltak keletről a besenyők már a vezérek alatt, a kunok több ízben is, legnagyobb tömegben IV. Béla uralkodása idején. Az oláhok a Balkánról lassankint szivárogtak be az ország délkeleti részébe. Nevükkel először II. Endrének a szászok részére 1224-ben kiadott szabadságlevelében találkozunk. Nyugatról németek, francziák, spanyolok és olaszok jöttek. Ez a nyugati betelepülés különösen nagy arányokat öltött a tatárjárás után, a mikor az ország a lakosság tömeges lemészárlása következtében egész nagy területeken szinte lakatlanná vált.

A magyar nép tehát, a mely már a honfoglalás előtt is nagy mértékben vegyült főképen török elemekkel, itt e hazában az itt talált szláv, a bevándorló germán és román fajú népekkel még jobban keveredett. És e keverék-fajnak jellembeli tulajdonságai inkább szerencsések, mintsem hátrányosak. Bizonyos tekintetben észlelhető ugyan rajta a keleti elpuhultság, némi könnyelműség és pártoskodás, de erényei jóval számosabbak. A bátorság, értelmesség, nemeslelkűség, vendégszeretet, türelmesség és szabadságszeretet erényeit még ellenségei sem tagadták meg tőle. Családi élete tiszta volt, a nőt mint feleséget a férfi mindig megbecsülte, sőt az egész nőnemet általában véve nagy tiszteletben tartotta, pedig akkor tájban a nőnem Európáshoz képest alacsony helyzetben volt.

A magyar népet erényei képesítették arra, hogy a földön a vezérszereplést már több mint ezer év óta állandóan kezei közt tartja.

III. Anyagi műveltség.

Pénzügy. Államháztartásról az Árpádok korszakában még alig lehet szó, mert az állami terhek ellátásáról egyenesen a királynak kellett gondoskodnia. Az állami jövedelmek a királyi kincstárba folytak be s velők a király szabadon rendelkezett. E jövedelmek főbb forrásai voltak: a királyi ház

birtokai és a várjóságok. Ez utóbbiaknak jövedelmét tetszés szerint használhatta a fejedelem, elidegenítését azonban már Szent István törvénye megtiltotta (Quod ad comitatum pertinet, permanere debet immobile). Az ezen irányban felmerült súlyos visszaélések ellen az aranybulla szigorú intézkedéseket tartalmaz, de sem ez, sem a későbbi törvények (1231., 1291.) nem tudták az ilyes visszaéléseket megszüntetni. Fontos állami jövedelmeket szolgáltatottak még a só- és bánya-jövedékek, a különféle vámok és a harminczad, vagyis a külföldre szállított áruk után szedett vám. A pénzverés kizárólag a fejedelem joga volt s az ebből származó jövedelem *kamarai nyereség* (lucrum camerae) néven ismeretes királyaink okleveleiben. E jövedelem abból származott, hogy az új pénz kibocsátása alkalmával a régi és rosszabb beváltásakor bizonyos mennyiségű különbözetet szedtek a királyi kincstár javára. Később ezt egyenes adó alakjában vetették ki. A jövedelmi források közé tartoztak még a háramlás, vagyis magvaszakadás vagy büntetés esetén a nemesi birtok visszaszállása a királyra, illetőleg a koronára, azután a bírságok, különféle ajándékok, a hadi zsákmány, hadi sarcz és egyebek.

Későbbi királyaink a jövedelmeknek a várjóságok elajándékozása következtében beállott csökkenését különféle adók behozatalával pótolták. Így már IV. Béla megadóztatta a városokat. I. Károly pedig eltörölve a kamarai nyereséget, behozta az ú. n. *telekadót*, a mely 18 dénár volt minden kapu után s beszedeért a földesúr volt felelős. A városokra nézve azonban továbbra is a kamarai nyereség volt a kötelező. Az állandó adó behozatala Hunyadi Mátyás idejében történt s mintegy következménye volt az állandó hadsereg intézményének. Mátyás az 1467. budai gyűlésen véglegesen eltörölte a kamarai nyereségnek legvégső maradványait is és behozta helyette a *királyi kincstár adóját* (tributum fisci regii), a melynek összege portánként 20 ezüst pénz volt. És ezt a nemesektől, városoktól és jobbágyoktól egyaránt beszedette. Ezenkívül megállapította a már régebben is szokásos *koronavámot*, a melyet az országba hozott áruk után minden lakostól megkövetelt.

Ezen állami terhek viselésében többé-kevésbbé az ország mindenrendű lakosa részt vett ugyan, de mégis legnyomasztóbban nehezedtek a szegény job-

bágyi osztályra, a mely ezeken kívül még földesurának, papjának is sokféle fizetségeket teljesített.

Közgazdaság. Hazánk földjét már az első Árpádok idejéből származó történeti adatok igen termékenynek mondják, és törvényeinkből az világlik ki, hogy Magyarország már akkor úgy szerepelt, mint *földművelő* állam. Oklevelek bizonyítják nagy számmal, hogy a földművelés volt az ország lakosságának főfoglalkozása, még pedig leginkább a gabonatermelés, a kert- és szőlőművelés. A földműveléssel rendesen együttjár az állattenyésztés, a melyet még előmozdítottak az óriási terjedelmű erdőségek, nagy mezőségek és rétek. A foglalkozás ezen ágában legbecsesebb volt a ló, mert a magyar hadsereg általában véve lovasokból állott. Emellett még a bányászattal való foglalkozás érdemel említést. E téren főkép a *só* és a *fém* kiaknázása vett nagyobb lendületet, a mely utóbbira II. Lajos az idegen Fugger-czégnek monopoliumot adott.

Az *ipar* és *kereskedés* szintén nem pangott, de az előbbi foglalkozás mögött ez a kettő mégis messze elmaradt. Ennek oka részint a magyar faj jellemében, részint az ország viszonyaiban rejlik. A magyar főfoglalkozása a harc volt és a folytonos hadi zaj közt a csendes házi nyugalmat követelő ipari foglalkozás nem virágozhatott s ennek legföllebb azon ágait üzték, a melyekre a harcokban, vagy a földművelés körül szükség volt. Az ipar és kereskedés nagyobb mértékű kifejlődését megakasztotta az a körülmény, hogy nálunk a *városi élet* csak igen későn fejlődött ki, s ezenkívül távol voltunk a *tengertől*, már pedig e két tényező a legfontosabb a kereskedés felvirágzása tekintetében. Azonban ily kedvezőtlen viszonyok mellett is ismeretes volt hazánkban néhány iparág; okleveleink nem egyszer említik a következő iparosokat: ács, kőműves, asztalos, fazekas, mészáros, kovács, ötvös, molnár, szabó, szücs, varga, tímár és mások. E mesterségek közül egyik-másik szépen virágzott, sőt az ötvösség az Anjouk és Mátyás alatt szinte művészi magaslatra emelkedett. Belső kereskedésünk szintén volt, mert az oklevelek többször megemlékeznek a vásárokról, a hól tehát az eladó és vevő találkozott. Sőt volt külső kereskedelmünk is; bizonyítják ezt a kivitt és behozott árúkra vetett vámok és azon fejedelmi biztosító iratok, a melyeket

egyes királyaink (III. Endre) azon külföldi kereskedőknek adtak, a kik hazánk piaczeit látogatták. Ugyanerről tanuskodnak az egyes városoknak adott kiváltságok és a velök kötött kereskedelmi szerződések (Nagy Lajos). A kereskedelem azonban egészben véve, az ipar pedig jó részben idegenek kezében volt, mert a magyar faj ez időben még hajlamainál fogva bármely foglalkozáshoz jobban vonzódott, mint az iparhoz, de főleg a kereskedelemhez.

IV. Szellemi műveltség.

Tudomány. A szellemi műveltség legelső terjesztője az iskola. Benedek-rendi szerzetesek voltak első térítőink s ők alapították meg legelső iskoláinkat is. A térítő szerzetesek részére csakhamar kolostorok épültek s ezek mellett keletkeztek az ú. n. *kolostori iskolák*. Az egyházmegyék főbb helyein pedig *székesegyházi* vagy *káptalani* iskolák épültek, a melyek a világi papság felügyelete alatt állottak. Ezen iskolákban a *hét szabad művészetet* (septem artes liberales) tanították, a melyek közül a *grammatika*, *rhetorika* és *dialektika* (gondolkodástan) volt a *trivium*, a többi négy — *arithmetika*, *geometria*, *musika* és *astronomia* — pedig a *quadrivium*. Ez körülbelül a mai középiskolai oktatásnak felelt meg. A *népoktatás* egyházi beszédek és hitelemzés útján a templomokban történt, de a plébániai székhelyeken csakhamar *népiskolák* is épültek, a melyekben a tanítás magyarul folyt. A *triviumban* és a *quadriviumban* a latin volt a tanítás nyelve, de bizonyos, hogy használták a magyar nyelvet is. A Velence-vidéki papok vetették meg a latin betűs magyar írás alapját, s általában véve a hazai nyelv sokkal nagyobb használatnak örvendett, mintsem az egykorú adatokból gyanítanunk lehet. Nemcsak a nép, hanem az udvar nyelve is magyar volt s az Árpád-királyok törvényei közül nem egy magyar nyelven íratott.

Az iskolázás a vegyes-házi királyok alatt fokozatosan fejlődött, még pedig nem csak az elébb említett iskolák szaporodtak és tökéletesedtek, hanem egyuttal felsőbb iskolák is épültek. Nagy Lajos 1367-ben megalapította a pécsi egyetemet, mely 1543-ig állott fenn. Később Zsigmond is alapított egyet O-Budán (Sunda = Sigismunda), de ez csak rövid

ideig élt. Mátyás 1467-ben Pozsonyban állított egyetememet (*Academia Istropolitana*), s ugyancsak ő Budán is építtetett egy másikat, a melyen főkép a hittani és bölcséleti tudományokat adták elő. E főiskolákon a kor legjelesebb tudósai tanítottak, így a pozsonyin a többek közt a híres *Regiomontanus*, a ki itt Galilei előtt már száz évvel hirdette, hogy a *föld mozog*.

Az Anjouk alatt jött hazánkba az a nagyszabású szellemi mozgalom, a mely Európa történetében *renaissance* néven ismeretes, s mely a görög és római remekírók tanulmányozása folytán az egyes népek nemzeti műveltségét megtermékenyítette. E tudományos mozgalom azonban csak Mátyás idejében érte el virágzásának tetőpontját. Mátyás körül egész tudós-kör alakult, a melynek élén *Vitéz János* esztergomi érsek volt. Mellette még kitűntek *Budai Simon*, *Geréb László*, *Garázda Péter* és mások, főképen pedig *Janus Pannonius* vagy *Csezmiczei János*, kinek lángszellemű költői munkássága világhírt szerzett. Az idegen tudósok közül *Benfinius* és *Ronzanus*, Magyarország történetének a megírói, *Galeotto Marcio* és *Ugoletti Tadé* a nevezetesebbek. — Mátyás udvarában oly nagyszerű tudományos élet fejlődött ki, a milyen akkor egyetlen európai udvarban sem volt. E tudományos életnek mintegy kiegészítő részét alkotta Mátyás világhírű könyvtára, a *Corvina*, a melynek állománya 6—7000-re rúghatott. Gyarapítására a király évenként 33 ezer aranyat fordított. Ugyancsak az ő idejében honosodott meg hazánkban a könyvnyomtatás is. *Karai László* budai prépost 1472-ben megtelepítette Budán *Hess András* sajtóját, a melyből 1473-ban került ki az első magyarországi nyomtatvány, a *budai krónika*. Az új alkotás azonban Mátyás fényes corvináival távolról sem versenyezhetett s épen ezért a sajtó mihamar megszűnt.

A renaissance azonban nálunk felfogására és irányára nézve egészen idegen volt a magyar *nemzeti szellemtől* s csak néhány előkelőbbek kedvteléséül tekinthető. Ehhez járult még az is, hogy Mátyás után következő királyaink részéről épen nem részesült kellő támogatásban, s a *Celtes Konrád* alapította (1497.) *Dunai Tudós Társaság* (*Sodalitas Litteraria Danubiana*) alig alakult meg, máris megszűnt, szelleme különben még idegenebb volt, mint a Mátyás tudós-körének. Ezek voltak az okok, a melyek következ-

tében a renaissance a magyar nemzeti tudomány és irodalom fejlődésére alig hatott valamit, s a mennyit hatott, azt is csakhamar elsöpörte a bekövetkezett mohácsi vész.

Irodalom. Irodalmunk e korszakban vallásos jellegű s termékei egyházi beszédek, imádságok, énekek, bibliafordítások és szent legendák. Legrégibb alkotás az ú. n. *Halotti Beszéd*, a mely a legújabb kutatások szerint a XIII. század első évtizedében készült s az *első magyar szónoki beszéd*. Egy századdal későbbi eredetűek (1299—1310.) a *Gyulafejérvári Versek*, a melyeknek szerzője *Wataikai János* ferenczrendi szerzetes. Ez után időrendben a *Königsbergi Töredék* következik. Ez egy Máriáról szóló elmélkedés töredéke, melynek alapjául régi Mária-ének szolgált. Irodalmunknak ez a három a legrégebb emléke, a melyek után már nagyobb számmal következnek mind prózai, mind verses alkotások. Az előbbieik közül figyelemre méltóbbak a *bibliafordítások*, *beszédek* és *legendák*. A bibliafordítások codexeinkben szétszórva fordulnak elő, de a XV. század végén a bibliának legnagyobb része, habár szétszórtan is, már teljesen készen volt magyarul. A szent beszédek forrásai leginkább Temesvári Pelbárt *Stellarium* és *Pomerium* cz. beszédgyűjteménye, a legendáké pedig főképen Voraginei Jakab, XIII. századi genuai dömés szerzetes *Legenda Aurea* (Aranylegenda) cz. gyűjteménye. A legendák között találjuk a szépprózai elbeszélés legelső kísérleteit; ilyen a *Szent Elek élete*, valamint a *Szent Barlám és Jozafát legendája*. A legelső költői elbeszélés *Alexandriai szent Katolin verses legendája*, a melynek szerzőjéül némelyek Temesvári Pelbártot tartják.

Az egyházi ének hazánkban is a kereszténységgel egyidős. Forrásai az egyház latin hymnuszai. Ezeknek fordításain kívül azonban eredetiek is készültek, a melyek közül legkiválóbbak *Vásárhelyi András* éneke Szűz Máriához (1508) és a *Szent László királyról szóló ének*. Eredeti énekeinkben a vallásos áhitattal erős *hazafias* érzés párosul.

A világi irodalom a kereszténység hatása folytán teljesen átalakult. A régi mondai költészet tovább folytatódott ugyan, de át meg átszőtték a középkori vallásosság szálai (A király-mondakör, a Szent Lászlóról szóló mondák). E korban jelenik meg a *Toldi*

Miklósról szóló monda is, de csak későbbben (1574.) dolgozta föl Ilosvai Selymes Péter. E mondák fel-
dolgozásaiból azonban alig maradt valami az utókorra ;
az elbeszélő nemben a *Pannonia megvételéről* szóló
ének és a *Szabács viadala* jutott reánk. Az előbbi,
mely a XV. század végéről való lehet, a honfoglalás
egyik epizódját, a másik a Száva partján épült várnak
1476-ban történt ostromát beszéli el. A világi lírában
a *Mátyás megválasztásáról* szóló ének (1458.) s a
halálára írt *Emlékdal* és az *Apáti Ferencz feddő éneke*
(XVI. század elejéről) érdemlik meg a figyelmet.

Művészet. 1. Műépítés. A kereszténység fel-
vétele a művészetek fejlődésének is lendületet adott.
Legelőbb érezhető ez a műépítés terén. A honfoglalást
megelőző keresztény építés emlékei legnagyobb részt
még a honfoglalás ideje alatt s az első vezérek korában
elpusztultak. csak a pécsi sírkápolna maradt e korból
reánk. Sz. István alatt azonban már megindul az
építkezés, a melynek támogatásában maga a jámbor
király jár elől. Nagy számmal épített templomokat,
a melyek között a négy saroktoronnyal ellátott
székesfehérvári bazilika volt a legjelentősebb. Ez
azonban, valamint azon korból a többi is, mind el-
pusztult, úgy hogy a tatárjárást megelőző időkből
csak nagyon kevés ilyen templomunk maradt fenn.
A székesfehérvárit III. Béla építteté újra *félköríves*
vagy *román* izlésben. Ez az irány uralkodott nálunk
a műépítésben egész a XIII. század végéig. Neve-
zetesebb emlékeink e korból a többszörösen átépített
pécsi székesegyház, a *lébényi*, *ócsai*, *apátfalvi*, *zsám-
béli*, *jáki* és más templomok. A magyarországi román
izlésű templomokat jellemzi az *egyszerűség* ; legtöbbön
hiányzik a kereszthajó, a főhajót közvetlenül zárja
az apsis, tornyuk rendesen kettő s ezek a mellékhajó
folytatásában épülnek fel. A XIII. század vége felé
felváltja ezt az irányt a *gót* vagy *csúcsíves* izlés, a
mely az Anjouk és Mátyás uralkodása idején érte el
fénykorát. Legkiválóbb ily nemű emlékeink a *pozsonyi*
székesegyház és ugyanott a *ferencziek* temploma a
legszebb áttört művű toronnyal és a gyönyörű Sz.
János-kápolnával. Legstílszerűbb valamennyi között
a *kassai dóm*, emellett figyelemre méltók a többször
átalakított és most újított *budai* (Mátyás-templom),
bazini, *nagyszombati*, *körmöczi*, *selmeczi*, *brassói*, *szebeni*
és egyéb templomok. Régi csúcsíves templomaink

azonban a kassait és a már újitott budait kivéve, korántsem mérközhetnek a külföldiek nagyszerűségével. A szentély és a hajók között rendesen nincs meg a kellő összhang, amannak izlésességével legtöbbször ellentétben áll ezek esetlensége; ívezésük nyomott s a tornyok alakítása is nehézkes.

A csúcsíves irány korából már világi épületek is maradtak reánk; ilyen a *vajdahunyadi* pompás lovagvár, mely a gótstilű várkastély remek példája. Ezenkívül figyelemre méltó a *pozsonyi* és a *bártfai* városháza; ez utóbbin azonban már a renaissance diszító elemei is nagy számmal vannak. A renaissance a műépítésben Hunyadi Mátyás alatt nálunk is szép virágzásnak indult, de hazánk akkori zilált állapota és a mihamar bekövetkezett török hódítás következtében mindjárt fejlődése kezdetén megakadt, mielőtt még a nemzeti talajban gyökeret verhetett volna. Ilyen stilű részletek már a vajdahunyadi lovagváron is kimutathatók és bizonyára ilyen stilben építtette Mátyás budai és visegrádi várpalotáit is, de ezek elenyésztek; egyetlen tiszta renaissance izlésben épült emlékünke e kor véghatáráról az esztergomi *Bakócz-kápolna*.

2. Szobrászat. A szobrászat a középkorban nálunk is, mint a többi keresztény népeknél a műépítés szolgálatában állott. Legrégibb szobrászati emlékünke a pécsi templom sirkápolnájába vezető lépcső faláin talált domborművek a XII. századból. Főbb alakjai az első emberpár, Krisztus születése, Sámson és Salamon történetéből vannak véve. Mindannyi kezdetleges alkotás, de némelyik alakítása elég ügyes kézre vall. A román stilű műépítéssel a szobrászat is nagyobb lendületet vett. A templomokat általában véve elég sűrűen diszítették szobrászati alkotásokkal, a melyek részint bibliai tárgyúak, részint pusztá diszítésül szolgáló állati és egyéb alakok. Legszebb alkotás e téren is a *jáki* templom, a melynek kapuzata tizenkét oszlopon nyugszik, a kapunyílás fölött lévő oszlopos fülkékben Krisztus és az apostolok szobraival. Ezenkívül a szentély külső arkádjait s a templom belsejét is több helyütt különféle szobrok diszítették. Említésre méltók a XII. században épült *gyulafejevári* templom belső falába illesztett domborművek is.

A csúcsíves stilben épített templomaink kevésbbé

táplálták szobrászatunk fejlesztését, mert a csúcsíves stíl plasztikussága már magában véve sem kedvezett a szobrászati alkotásoknak, de meg e nemű templomaink kisebb szabásúak is voltak. Szobrászati díszítésekben leggazdagabb volt a *kassai székesegyház*, melynek északi kapuját gyönyörű domborművek díszítik (az utolsó ítélet, Krisztus fölfeszítése, szent Erzsébet életéből vett jelenetek). Meg kell még itt említenünk a *garam-szent-benedeki* templom főkapujának szoborfejeit (a próféták és evangelisták) és a *beszterczebányai* plébánia-templom egyik fülkéjében lévő szoborcsoporthozat, a mely Krisztus elfogatását ábrázolja. — Csúcsíves templomainkban még egy sajátos művészi alkotást veszünk észre: az u. n. *szárnyas oltárokat*. Ezek piramis alakban fölfelé törő oltárszekrények jobb és bal felé kinyitható szárnyajtókkal. Az egész alkotás fafaragvány. A középszekrényben festmény vagy szobrok, a szárnyakon pedig szintén festmények vagy domborművek. A legszebb e nemű emlékeink a *kassai*, *bártfai* és a *lőcsei* székesegyházak főoltárainak szárnyajtós szekrényei.

Középkori szobrászatunknak érdekes maradványai még a *síremlékek*. Királyainkon kívül egyes kiválóbb embereinknek a síremlékei is rendesen szobrászati alkotásokkal voltak díszítve. Legtöbbször emlegetik krónikásaink boldog Margitnak domborművekkel díszített ravatalát a margitszigeti templomban, a melyet *Lombardiai Péter* és *Albert* szobrászok készítettek, és N. Lajosnak a székesfehérvári sírkápolnában álló vörösmárvány szobrát. Messze földön híres volt Sz. Lászlónak a nagyváradi székesegyház előtt álló aranyozott lovas ércszobra, a melyet *Kolozsvári György* és *Márton* szobrászok készítettek. E szobor körül még három királynak ugyanazon művészektől alkotott ércszobra állott. E szobrászok külföldön is nagy hírnévre tettek szert, 1373-ban Prágában dolgoztak s itteni munkálkodásuk emléke Szent Györgynek a várpalota udvarán lévő ércszobra. A XIV. században szobrászatunk még jobban fejlődött s ekkor már nem is szorítkozott kizárólag a templom díszítésre. Mátyás budai és visegrádi palotáját az egykorú feljegyzések szerint gyönyörű szobrok díszítették, ezek azonban legnagyobb részben idegen mesterek (főképp olaszok) művei voltak, a kik között leginkább *Travi Jakab* és *János* dalmáciai művészek

tűntek ki. A renaissance műépítés korából a már említett *Bakócz-kápolna* szobrászati diszítványai a nevezetesebbek, a melyek közül kiválik a Ferrucci da Fiesole olasz szobrász alkotta főoltár.

3. Képirás. Középkori képirásunk úgyszólván a templomi diszítésre szorítkozott s a tárgya legtöbbször vallásos, ritkábban történeti. A legelterjedtebb templomi festmények az ú. n. *falképek*, a melyeket a még nyers vakolatra (al fresco), vagy a már megszáradt falra (al secco) festettek. A falfestés annyira általános diszítése volt a templomnak, hogy ez bizonyára már az Árpádok korszakában szép virágzásnak indulhatott. Mivel azonban e korbeli templomaink legtöbbsnyire elpusztultak, ily nemű emléküink az Árpádok korából alig van. A *péczöli* (Zala vm.) *dömölki* (Vas vm.) és a *deáki* (Pozsony vm.) templomoknak a XIII. századból való falfestményei a legrégibbek. A XIV. és XV. századból származó ily nemű emlékeink már jóval számosabbak. Legkiválóbb köztük a *szepesváraljai* székesegyház nagy falfestménye a melyen a főalak középen a szűz Mária, ölében Jézussal, jobbról térdel I. Károly király, a kinek Mária koronát nyújt, balról Tamás érsek, ki a koronát felajánlja, a király mögött Semsey Frank Tamás várnagy, az érsek mögött pedig Henrik szepesi prépost térdel. Nevezetesek még a *lőcsei* plébánia-templom falképe és a Székelyföldön több templom falfestményei. Ez utóbbiak főképen azért méltók figyelemre, mert tárgyuk legtöbbsnyire a magyar történelemből van véve; legkiválóbb köztük a *derzsi* unitárius templom falképe, mely Szent László és a leányrabló kún harcát ábrázolja.

Igen elterjedt volt e korban nálunk is az ú. n. *könyvfestés* (miniature), a mely abban állt, hogy a könyv címlapját és az egyes fejezetek kezdő betűit különféle tárgyú kis festményekkel diszítették. Már az Anjouk alatt meghonosodott, de Mátyás idejében virágzott legnagyobb mértékben. Az ő corvinái az exen korbeli miniature-festésnek legszebb példáit szolgáltatják.

A festők közül is többnek fönmaradt a neve; legkiválóbbak: *Masolino*, a ki az Anjouk alatt élt s az ozorai kastélyt és templomot festette, és *Fra Filippo* s a fia *Filippino*, a kik Mátyás idejében működtek hazánkban. A honi festők közül kiváltak

a Masolinoval egykorú *Kolozsvári Miklós*, a fönt említett két magyar szobrász atyja, azután *Kolozsvári Tamás* és *Milkó János*, a ki Bécsujhelyben erdélyi ifjak számára művésziskolát is alapított.

4. Zene. Az ős magyar zenét illetőleg jobbadán csak találgatásokra vagyunk utalva. Annyi bizonyos, hogy a magyarnak már a kereszténység felvétele előtt megvolt a maga sajátos nemzeti zenéje. Bizonyítja ezt ama tény, hogy nálunk már a legrégibb időkben megvolt a *dalosrend*, az ú. n. *regősök* (regések) vagy *hegedősök* rendje, a melynek eltartására a pest-megyei *Regtelek* és a zalai *Igriczi* (innen másik nevük: *igricziek*) és más falvak valának rendelve. A zene, illetőleg a nemzet fontosabb tetteinek megéneklése ezeknek hivatásos foglalkozásuk volt. Hogy a magyar zene már a legrégibb időben is igen szép lehetett, Szent Gellért életiratában olvassuk; Gellért idegen térítő-társának ugyanis nagyon föltűnt az éj csöndjében ama magyar szolgáló *énekének a dallama* (modulatio carminis), a ki egy kézi malmon urának búzáját örölte. A krónikások följegyezték, hogy midőn a magyarok 1151-ben Kieve győztesen bevonultak, „boldog volt az a ház, a hol zenéjük megszólalt.” Ez a zene részben lírai-jellegű volt, nagyobb része azonban a nemzet régi haditetteiről szólt (királymondakör, Zách-család, Kis Károly, Toldi, Kont), a melyek közül némelyek még Mátyás király lakomái közben is föl-fölhangzottak a hegedősök kobzain.

A nemzeti zene mellett a kereszténységgel együtt meghonosodott az egyházi (gregorián) zene is, a mely főképen Szűz Mária és a magyar szentek tiszteletét és dicsőítését hangoztatta. E zenét már az iskolákban is (quadrivium) rendesen tanították; így a XI. században Szent Gellért csanádi iskolájában bizonyos *Walther* nevű mester oktatta ifjainkat az énekekre és zenére. Az Anjouk és főképen Mátyás király igen nagy gondot fordítottak a zenére. Jellemzően tanuskodik erről Péter, IV. Sixtus pápa követe, a ki az elragadtatás hangján szól Mátyás király zenekaráról és csodálat tölti el azon énekes nagymise hallatára, a melyet a király „számos főrend és nemesek jelenlétében *őseinek dicső szokása szerint* szolgáltatott.” A zenét még a Mátyás után következő Jagellók is nagy gonddal ápolták.

Az újkor.

I.

A régi Magyarország.

1526—1825.

I. A hitújítás.

A XVI. század elején egész Európát egy sajátos szellemi mozgalom láza fogta el, a mely *hitújítás* vagy *reformatio* néven ismeretes a világtörténelemben. E mozgalom értékét különbözőképen szokták megítélni: némelyek túlságosan magasztalják, mások ismét minden érdemet megtagadnak tőle. E kérdés megítélésében is bizonyára középütt van a helyes út. A reformatiónak tagadhatatlan érdeme, hogy bár erőszakosan, de mégis erélyesen ostromozta a régi egyház visszaéléseit, a melyeket különben maguk ezen egyház vezetői is orvosolni törekedtek; felszabadította az emberi szellemet a korlátolt tekintélyek nyűge alól, noha később ebben az irányban maga is sok hibát követett el. Végre mivel a *római katolikus* (egyetemes) egyházzal szemben *nemzeti* egyházakat alapított, ezzel a könyvnyomtatás föllendülése folytán a nemzeti nyelv és irodalom művelését előmozdította.

Jóval számosabbak voltak káros következményei. A régi egyháznak nemcsak visszaéléseit ostromozta (teljes joggal), hanem gyűlöletet hirdetett minden ellen, a mi „római katolikus“, és ezzel a szeretet vallását a gyűlölség vallásává tette, s az emberek testvériségébe vetett hitet megingatta. Ennek következménye ismét az volt, hogy a társadalom egyes osztályait és rétegeit megbontván, egymás ellen harczra tüzelte. Az így bomladozó társadalomnak aztán vallási és ezzel együtt politikai egységét is széttörvén, borzalmas polgárháborúkat okozott, a melyekben az egyesült politikai és vallásos gyűlölség mind a régi, mind az új egyház részéről oly borzalmakat művelt, a melyek mindenkor a legsötétebb lapjai lesznek az emberiség történetének. Ezenkívül a mily hasznót hozott a tekintélyi elv zsarnoki alkalmazásának megdöntésével, épen olyan kárt okozott azzal, hogy minden tekintélyt lerontott, a minek helytelenségét később a protestáns vezetők maguk is belátták s ekkor aztán

ők is époly helytelenül és zsarnoki módon alkalmazták a tekintély erejét, mint nem egyszer a régi egyház. Így a többek közt a hitújítás a vallásszabadságot hirdette, de a hol hatalomra vergődött, a másvallásúak szabadságát még kegyetlenebbül nyomta el, mint a régi egyház. A kisebb jelentőségű visszasságokat mellőzve, még csak egy káros hatását kell a hitújításnak megemlítenem s ez a *vallási elfogultság*, a mely különösen a szellemi téren volt érezhető. Ennek ágyát egész társadalmi életünkben egyenesen a protestantizmus vetette meg s ez azóta a szellemi munkásságnak valóságos béklyója lett minden téren.

A protestantizmus hozzánk is mihamar utat tört, elterjedéséből azonban hazánk akkori zilált állapota miatt sokkal több kár, mint haszon háramlott az országra. A gyöngye Jagellók alatt társadalmi rendünk már amúgyis bomlófélben volt. A főnemesség magához kerítette a hatalmat s borzadva olvashatjuk ama tetteket, a melyeket a hatalom megtartásáért elkövetett. A köznemesség ellene szegült ugyan a főnemesség önző törekvéseinek, de ellenszegülésének kevés eredménye volt, s mikor a hatalomra jutott is, a rend helyreállítására tehetetlennek bizonyult. Polgári (városi) osztályunk gyöngye és idegen volt, a jobbágy-ság pedig, a mely szolgaságban és nyomorban sínylődött, közömbösen nézte az ország hanyatlását. Erős vezető kéz azonban még tehetett volna valamit, de a felbomlás e folyamatát rohamosan sietteté a bekövetkezett hitújítás. Ez az országnak nemcsak vallási, hanem politikai egységét is megbontotta s az ebből származó ellentétek következtében nemzetünk a török ellenében többé sohasem egyesült teljesen. Az így származott széthúzás és nem az u. n. mohácsi vész volt a fő oka, hogy hazánk oly gyorsan a török hatalom alá került s hogy ennek járma alatt oly sokáig sínylődött. És ez a széthúzás volt az oka annak is, hogy Ausztria beolvasztó törekvései és alkotmányosértései ellen kellő eredménynyel föl nem léphettünk. A független protestáns Erdély ugyan e tekintetben sokat tett, de virágzásának idejében is kevés súlya volt ahhoz, hogy az anyaország alkotmányát a hatalmas Habsburgokkal szemben megvédelmezze s fejedelmei különben is mindig egyéni érdekeiket és a vallási kérdéseket tolták előtérbe, mikor a Habsburgok ellen síkra szálltak. — Így

nálunk a protestantizmus sokkal több kárt, mint hasznót okozott s haszna alig is volt egyéb, mint hogy nemzeti irodalmunkat a nagy mértékben fölszaporodott könyvsajtó segítségével föllendítette.

II. Állami és társadalmi élet.

Alkotmány. A Jagellók (II. Ulászló, II. Lajos) alatt bekövetkezett fejtelenség Mátyás király hatalmas birodalmának alapját erősen megingatta, a hitszakadás következtében beállott széttűlés és a mohácsi vész után ránk zúdult csapás pedig teljesen aláásta. A török támadásokhoz, melyek az ország területét csonkígtatták, még az alkotmány ellen való támadások járultak. Legfontosabb következményekkel járt e tekintetben a kettős királyválasztás. Hazánk politikai történetéből ismeretes, hogy II. Lajos eleste után a nemzet egyik része Szapolyai Jánost, másik része pedig a II. Ulászlóval 1492-ben kötött szerződés alapján Habsburg Ferdinándot választotta királylyá. Ennek folytán az ország három részre szakadt. Közepét lassankint a török foglalta el, a nyugati rész I. Ferdinánd hatalma alá került, Szapolyai pedig inkább a keleti megyékre támaszkodott. Ez utóbbiak tömörüléséből alakult ki később az önálló *Erdélyi fejedelemség*. A Habsburgok azonban, noha kezdetben elismerték a nemzet szabad királyválasztó jogát, folyvást arra törekedtek, hogy Magyarországot az osztrák örökös tartományok módjára kormányozzák és örököljék. És e törekvésük, bár sok és erős ellenállásra talált a nemzet részéről, lassankint sikert aratott, mert a rendek már az 1547: V. törvényezikben a választási jog föntartása mellett, a Habsburg-ház örökösödési jogát *általánosságban*, de nem az első szülöttség rendjén, *elvileg* elismerték. Eszerint tehát a királyt ezentúl mindig a Habsburg-házból választották, de az új rend nem hozta magával, hogy a király egyuttal az osztrák örökös tartományoknak is ura legyen, bár a czélszerűség szempontjából mégis általában véve ez lett szokássá. A rendek azonban elfeledték a királyi hatalom jogkörének és az alkotmánynak egymáshoz való viszonyát szorosan megállapítani, a minek aztán az lett a következménye, hogy idegen királyaink az alkotmány rovására hatalmukkal sokszor visszaéltek.

Az alkotmány megtartásának mintegy ellenőre lett a független Erdély, a melynek alapját az 1544. évi tordai gyűlésen *Utjesenovits* vagy *Fráter György* vetette meg, s a mely függetlenségét megtartotta mindaddig (1690), a míg a török hatalom ereje hazánk területén meg nem tört. Erdélynek külön fejedelme volt, a ki mellett kezdetben a három (magyar, székely és szász) nemzetből álló *országtanács* vezette a közügyeket. E mellett volt még az *országgyűlés*. Történetíróink különösen nagy fontosságot tulajdonítanak Erdélynek a magyar alkotmány megvédésében. Az való, hogy Erdély a Habsburgok alkotmánysértegetései ellen sokszor latba vetette erejét, de ez többnyire csak akkor történt, mikor vallási kérdések is forogtak szóban, a melyeket pedig helytelenül azonosítottak és zavartak össze a magyar nemzetiség és az alkotmány ügyével. Valahányszor az erdélyi fejedelmek a Habsburgok ellen felléptek, az országos ügyek helyett mindig a protestánsok vallási ügyét tolták előtérbe s csak ezután következett, sokszor még az egyéni érdekek kielégítése után, az alkotmány védelme. Némileg menti ezen eljárásukat az a körülmény, hogy a „német-párt“ ugyancsak a vallási ügyek elintézését vetette legelőször a vita asztalára; az országgyűléseken és a békekötések alkalmával együgyű theologiai vitákat folytattak, a helyett, hogy az ország jólétére, a töröktől való megszabadítására s az alkotmány komoly megvédésére gondoltak volna. Ehhez járult még, hogy Erdély léte, függetlensége mellett is a szultán kegyétől, vállalkozásainak sikere pedig ugyanannak a szeszélyétől függött, a mi a Habsburgok ellen való föllépésének súlyát gyöngítette.

Mindamellett is Erdély gyakori támadása s a Habsburgok európai háborúba való beavatkozása elejét vette legalább annak, hogy az alkotmányban az ország kárára gyökeresebb változások történjenek. A mint azonban a Habsburgok hatalma erőt vett hazánkban a törökön, és Erdély önállósága is hanyatlóban volt, bekövetkezett, a mit Zrinyi Miklós, a lángeszű költő és államférfiu előre megjósolt, hogy *az udvar a török alól való felszabadításnak nagy árát fogja szabni*. Az 1687. évi országgyűlésen I. Lipót hivatkozhatott az ország felszabadítása körül szerzett érdemeire és elvárta a nemzet háláját. A rendek csakugyan nagyon is lerótták az ország háláját s

ezen országgyűlésen törvénybe iktatták a Habsburg-ház férfiágának örökösödését. A férfiág kihalásának esetére azonban fentartották a nemzet szabad királyválasztó jogát. Egyúttal megváltoztatták az Aranybullának a fegyveres ellenállásáról szóló (31.) pontját, s a királyi hitlevélből is kihagyták ama pontokat, a melyek Magyarország önállóságáról szóltak, csak azt kötötték ki, hogy a király az ország törvényeinek a megtartását esküvel fogadja. Hogy ez az eskü mily keveset ért, mutatják a csakhamar bekövetkezett törvénytelenések, a melyeknek hosszú sorozata a Rákóczi-féle szabadságharczot idézte fel. Ennek elmúltával követte az 1687. évi jogfeladást egy szorosán meghatározott szerződés, a mely törvénykönyvünkben *sanctio pragmatica* néven ismeretes. Ennek értelmében az 1723. évi országgyűlés a trónöröklés jogát a Habsburg-ház leányágára is kiterjesztette, még pedig visszamenőleg III. Károly, I. József és I. Lipót leányaira, a mely ágak kihaltával a királyválasztás a nemzetre visszaszáll. De ezzel szemben a király maga és utódai nevében is elismerte az ország függetlenségét s kötelezte magát és utódait, hogy az ország törvényeit s a rendek jogait és szabadságát eskü alatt meg fogja tartani. Így a *sanctio pragmatica* kétoldalú szerződéssé vált s trónöröklésünk ma is ezen alapszik.

II. József az egységes monarchia megalapítását célzó intézkedéseivel hazánkat is a nagy egységes Ausztria kiegészítő részévé akarta tenni és teljesen beolvasztani. Törekvése azonban a nemzet ellenállásán hajótörést szenvedett s halála után ismét helyreállott a *sanctio pragmatica*ban megállapított alkotmányos viszony, a nemzet királyával kibékült, és az 1790—91. országgyűlés a nemzet alkotmányos jogait törvényileg biztosította.

E korban a törvényhozás külső alakjában is fontos változás állott be. Az országgyűléseket ugyanis többé nem szabad ég alatt a Rákoson, hanem tanácskozási termekben tartották és a még Zsigmond idejében megalakult *négy országos rend* 1528 óta *két házra* vagy *táblára* vált szét. A *felső táblán* a főpapság és a főnemesség, az *alsó táblán* pedig a köznemesség és a városok követei vettek részt. Fontos újítás volt, hogy a köznemesség 1571 óta többé nem fejenként, hanem *megyék szerint választott követek* útján vett

részt az országgyűlésen. A nemesi és városi követek magatartását a megbízójuktól adott *utasítások* határozták meg. Országgyűlésünknek ezen alakja megmaradt egészen az 1848. évi nagy átalakulásig.

Az országgyűlés teendőinek mintegy előkészítője és határozatainak végrehajtója volt a *magy. kir. tanács*. Ez a Habsburgok trónraléptével részben elnémetesedett, részben pedig teendőit a *bécsi titkos tanács* vette át. E kettőnek mintegy összeolvásztásából alakult a *magy. kir. helytartótanács*, a melyet véglegesen III. Károly idejében (1722) szerveztek s rábízták az országos ügyek fölött a legfőbb felügyeleti jogot. Ennek mása volt Erdélyben a *főkormánysház* (gubernium), melynek élén a kormányzó (gubernator) állott. A király tanácsadója volt a *magy. kir. udvari kancellária*, a mely által a király felségjogait gyakorolta. Ugyanilyen hatásköre volt az *erdélyi udvari kancelláriának* is.

Törvénykezésünk a török hódoltság idején részben a régi maradt, részben pedig a folytonos háborúskodások miatt szünetelt. Rendezése ennek is III. Károly idejében történt. Legfőbb törvényszék a *királyi kuria*, a mely két főbirósági testületet foglalt magában: a *hétszemélyes táblát* és a *királyi táblát*. Az előbbi a legfelsőbb felebbező bíróság, elnökei a *nádor*, az *országbíró*, a *tárnok* vagy a *primás*, biráinak száma 19. A királyi tábla másodfokú és felebbviteli törvényszék, elnöke a kir. személynök, a ki az országgyűlés alsó táblájának is elnöke volt. A bírák száma 17. Ennek alá volt rendelve a négy *kerületi tábla* (Nagyszombat, Kőszeg, Eperjes, Debreczen). Horvátországban külön *báni táblát* állítottak fel Zágrábban. Ezeken kívül a megyék és a városok területén törvényszékek voltak, a melyek a legalsóbb fokú bíróságot alkották. Az egyes nagyobb uradalmakban a *földesúri bíróság*, az ú. n. *úrszék* is megmaradt.

II. József a törvénykezés terén is fontos újításokat léptetett életbe. Elvászottotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, behozta az osztrák büntető törvényt, a mely a büntetésben nemes és pór között nem tett különbséget. A városok és a földesurak bíróságait megszüntette, a halálos büntetést és a kivallatást eltörölte, s az igazságszolgáltatást Magyarországon 38, Erdélyben 11 állami törvényszékre bízta,

a melytől a kir. táblához, ettől pedig a hétszemélyes táblához lehetett felebbezni. E korszerű változások azonban a fejedelem halálával jobbadára megszűntek.

Hadügyünk még a Jagellók alatt veszendőbe indult. Mátyás állandó hadserege (fekete sereg) mindjárt uralkodásuk elején feloszlott. A banderiális katonaság ugyan még fennmaradt, de 1526-tól fogva állandóan gyöngült, a XVI. század második felében pedig, mivel az alapjául szolgáló földbirtok a török hatalom alá került, lassanként egészen megszűnt. A megváltozott viszonyokkal azonban hadászatunkban új tényezők lépnek fel. A folyvást portyázó török hordák ellen czélszerűbbnek mutatkozott a nemesi felkelésnek *helyi jellegűvé* tétele; az általános nemesi felkelés tehát megszűnik s e helyett az egyes fenyegetett vidék védelmére csak a szomszédos megyék nemessége és a telekkatonaság szállott hadba. Ezenkívül a Habsburgok alatt mindjárt kezdetben szokásba jött az *idegen zsoldos had* fogadása, a mely rosszul fizettetvén, az ellenség helyett a föld népét zsarolta s valóságos átka lett hazánknak. Ezzel szemben volt *hazai zsoldos had* is, a melyet a megyék fogadtak, s a melynek magvát az ú. n. *hajdugyalogság* alkotta. Ez a megszökött, vagy gazdátlan jobbágyokból és a török hódítás következtében elszegényedett nemesekből került ki. Erős hadakozó nép volt, a melyet Bocskay telepített le a róluk elnevezett Hajdúságban s ettől kezdve nekik a németellenes felkelésekben nagy szerep jutott. A XVI. század végén (1593.) felmerült egy *állandó magyar hadsereg* létesítése is, a következő században Zrínyi Miklós a költő is hatalmasan sürgette, de az udvar bizalmatlanságán e törekvés megghiúsult. Később III. Károly az 1712—15. országgyűlés VIII. törvényezikke értelmében felállította az *állandó hadsereget*; a rendek azonban továbbra is ragaszkodtak a nemzeti felkelés eszméjéhez s még csak annyit se tettek meg, hogy az állandó hadsereg nemzeti jellegét megóvták volna.

Ugyane zavaros korba esik a *határőrvidék* megalkotása is, a mely azonban csak később a török hatalom lehanyatlása idején fejlődött ki teljesen. Zsoldos telepítés volt, a melynek lakói a határt védeni tartoztak a török ellen s ennek fejében hűbérörököndési joggal földeket kaptak. Fennállott egészen 1881-ig.

Társadalmi élet. A hódítás folyamán befészkelődött török elem társadalmi életünk kereteit ugyan nem bontotta meg, de a hódítás az e téren már előbb megindult bomlást siettette. A régi főnemesség a török ellen folyó harcokban nagyon megfogyott s helyét lassanként *új főnemesség* foglalta el. Ez az ellenkirályok versengése folytán vagyoniilag gyarapodott, a köznemesség sorsa ellenben a nehéz viszonyok következtében folyvást rosszabbra fordult. Mig azonban a nemesség gyöngült és fogyott, nagyban erősödött a *polgári* (városi) elem, a mely legtöbbsnyire a törököktől védett részek városaiban lakott és így elég nyugodtan élhetett. Ez az osztály már kezdettől fogva idegen volt s ezt a jellegét később is állandóan megtartotta, szabadalmait féltékenyen őrizte s távol tartotta magától a magyar elemet, úgy hogy végre törvényt kellett hozni arra nézve, hogy a szab. kir. városokban a magyar nemes is vásárolhasson házat.

A háborúk és egyéb viszontagságok tehát a magyar elemet (köznemességet) fogyasztották; s ez nem volt elég, a hitujítás a folyton gyöngülő magyarságot még egymás közt is megosztotta és ellenségekké tette. A hit ügyeit mindkét részen felhasználta a politikai hatalom is. A katolikusoknak a bécsi, a protestánsoknak az erdélyi udvar fogta pártját, a mi mindkét részről kölcsönös üldözéseket vont maga után. A rövidebbet természetesen az húzta, a melynek oldalán a politikai hatalom gyöngébb volt: kezdetben a katolikusok, később a Habsburgok hatalmának megerősödésével a protestánsok. Ezeknek a vallásszabadságot először az 1606. bécsi béke s az ezt megerősítő 1608. pozsonyi országgyűlés biztosította. Viszonyaikat később (1731) III. Károly szabályozta (Carolina resolutio), II. József pedig 1784-ben ú. n. *tűrelmi rendeletével* teljes vallásszabadságot adott nekik.

Ezen ellentétek társadalmunk egységét annyira megbontották és szétzilálták, hogy hatása még napjainkban is érezhető.

Mind e bajok közt legtöbbet szenvedett a jobbágy-ság. Ez adózott a földes urának, ezt zsarolta leginkább az idegen zsoldos sereg s ezt rabolta ki a harácsoló török. Pusztult is folyvást rohamosan, úgy hogy a meghökkent rendek a pusztulás meggátolása céljából 1556. után ismét visszaadták a jobbágyoknak a szabad költözködés jogát, a melyet az 1514-ben

kitört lázadásuk alkalmával tőlük elvettek. Ez azonban keveset használt. Később Mária Terézia (1765) és II. József rendeletileg szabályozta jogukat és kötelességeiket (urbarium), de ezt meg a rendek nem fogadták szívesen. Becsületére válik e néposztálynak, hogy hazafisága soha meg nem ingott és szinte elviselhetetlen állapotában is megmaradt magyarnak.

Nem mondhatjuk el ugyanezt főnemességünkről. Midőn a Habsburgok ereje a törököt hazánkából kiszorította s az alkotmány védelmét célzó nemzeti felkeléseket is elnyomta, főnemességünk az udvar fényének körébe kerülván, legnagyobb részük csakhamar idegenné vált.

Gyöngítette a magyar elemet a török kiűzése után bekövetkezett idegen telepítés is. A török hódoltság alatt egész országrészek népessége kipusztult. Legtöbbet szenvedett mégis a dunántúli rész és a nagy Alföld. Az előbbi vidékre Kollonics érsek telepített le nagy számmal német jövevényeket, az Alföldre I. Mátyás ideje óta folyvást tartott a szerb bevándorlás, 1691-ben pedig *Csernovics Arzén* érsek vezérlete alatt egyszerre 30—40.000 szerb család telepedett le a déli vidékeken. A törökök kiűzése után Békés megyébe tótok költöztek be nagyobb számmal, a Bánságot pedig *Mercy gr.* tábornok különféle nemzetiségű gyarmatosokkal telepíté be.

Társadalmunkban tehát e hosszú korszakon át a folytonos harcok következtében épen a magyar elem gyöngült és fogyott, a mit még jobban elősegítettek a kormány németesítő törekvései és az idegen telepítések.

III. Anyagi műveltség.

Pénzügy. A török foglalás az ország legtermékenyebb vidékét érte s ennek következtében az állami jövedelmek rendkívüli mértékben megcsappantak, úgy hogy ilyenekről valójában csak a török kiűzése után beszélhetünk. Hadi adót ugyan a rendek gyakran szavaztak meg, de ez ritkán folyt be az akkori zavaros időkben. III. Károly uralkodása idején azonban az 1715: VIII. törvényczikk kimondotta az *állandó hadi adót* is, a mely természetes következménye volt az állandó hadsereg behozatalának. Ezt az adót a városi

polgárság és ismét a jobbágyi osztály fizette, a mely hozzá még az állandó hadseregben katonáskodni is tartozott. A kincstári jövedelmeket szaporították még a különféle vámok, só- és bányajövedékek.

A különféle jövedelmek kezelésére a *magyar udvari kamara* ügyelt, a melyet I. Ferdinánd még 1531-ben állított fel, de 1608-ban újjá szervezték. III. Károly ennek a jogkörét is bővítette és szorosabban meghatározta. A *legfőbb pénzügyi hatóság* ez volt, kezelte az összes kincstári javakat a hadi adó kivételével. Tagjainak száma 23, egyedül a királynak volt alárendelve, de azért a törvény ellenére is a bécsi udvari kamarától függött.

Az ország pénzügyi ziláltsága a folytonos háborúk következtében állandóan megmaradt s III. Károly és Mária Terézia idejében sem javult. M. Terézia az u. n. *prohibitív vámrendszerrel* akarta a kincstár jövedelmeit fokozni, vagyis rendkívüli vámot vetett mind a behozatali, mind a kiviteli czikkekre és terményekre, a mi meg az ország gazdagodását akadályozta s így közletve az állami jövedelmeket is apasztotta. A bekövetkezett francia háborúkkal járó nagy erőfeszítések siettették e téren a romlást és 1811-ben csakugyan bekövetkezett a pénzügyi bukás, a mennyiben a bankjegyek értéke *egy ötödére* szállott le. És a kormány ily viszonyok között a kimerült országot még új adóemelésekkel terhelte, pedig az adók már úgyis elviselhetetlenek voltak.

Közgazdaság. A török hódoltság legtöbbet ártott közgazdasági téren a *földművelésnek*. Épen a munkás kéz pusztult legjobban, mert a török különösen a hódítás kezdetén ezer, sőt tizezer számra hurczolta a munkabíró népet rabszolgaságba, másik része a folytonos harcokban hullott el, s a ki még megmaradt, az meg a török folytonos zaklatása elől megszökött. Így aztán épen az ország legtermékenyebb része maradt műveletlenül. A földművelés és a velejáró kert- és szőlőművelés, valamint a baromtenyésztés is csak a török kiűzése után vett nagyobb lendületet. Jó eredménnyel jártak e téren a már említett telepítések. Ki kell emelnünk e tekintetben *Mercy gr.* tábornok czélszerű intézkedéseit (Temes, Béga csatornazása stb.), a melyekkel a teljesen elpusztult Bánságot csakhamar az országnak egyik legműveltebb vidékévé tette. Mária Teréziának és

II. Józsefnek a jobbágyság ügyében tett intézkedései egyúttal a földművelés emelésére is jótékonyan hatottak. Az okszerű gazdálkodást előmozdították egyes főuraink mintaszerű gazdaságai és a lassanként megalakuló földműves iskolák. A legelsőt *Tessedik Sámuel* ref. lelkész alapította Szarvason az érdekes Harukern báró család segítségével (1779), ez azonban már 1806-ban megszűnt. Híres volt a múlt század elején Festetich György „Georgikon“-ja, de legtöbb eredménytel bízott a *magyaróvári* gazdasági intézet, a melyet Albert főherczeg 1818-ban alapított.

A bányászat már jobb karban volt, mert a bányavidékek legnagyobb része nem volt török hódoltság alatt. Az északi vidéken (Selmecz) főképen aranyat, az északkeletin sőt, az erdélyi részekben pedig (Nagybánya) aranyat és ezüstöt bányásztak. A bányaművelés nagyobb fejlődését azonban akadályozta, hogy a kormány költség hiányában, a bányákat egyeseknek (Fugger, Thurzó Elek) bérbe adta, a kik aztán a zavaros viszonyok közepette sok visszaéléseket követtek el. A bányászat csak a XVIII. században kezdett nagyobb lendületet venni, főkép Mária Terézia uralkodásától kezdve, a ki az e téren való szakképzettség előmozdítása céljából Selmeczen bányászakadémiát is alapított.

Az *ipar* állapota szintén kielégítő volt, mert az iparosok lakóhelye ugyancsak a felvidék, a mely a török hadak rablásait kevésbé érezte. Az iparos osztály különben is a városokba szorult, a melyek nekik elég védelmet nyújthattak. Rossz hatásuk volt az iparra a czéheknek, a melyek még az Anjouk alatt meghonosodtak. Ezek ugyanis legnagyobb részben idegekből állottak, a kik kizárták a kebelükből a magyar nemzetiségűeket, s így az ipar művelése épen a magyar elem között igen lassan terjedt. A számos iparágak között ki kell emelnünk a hadi szerek (főkép ágyúk) készítését, és a posztógyártást, a mely a Szepességen honosodott meg legnagyobb mértékben. Az *arany* és *ezüst* készítményekben az erdélyiek tunk ki leginkább. Ugyancsak Erdélyben állították fel az *első papírmalmot* is (Brassóban, 1546). Ezt az iparágat aztán hathatósan fejlesztette a *könyvnyomtatás* nagy mértékű elterjedése, a mely már a XVI. század elején szép virágzásnak indult s a következő századokban folyvást haladt.

Legmostohább állapotban volt a *kereskedelem*. A folytonos harcok és polgárháborúk már magukban véve is elegendők voltak a kereskedelem megbénítására. Ehhez járultak még egyéb akadályok is, a melyek között első helyen kell megemlítenünk a magyar fajnak a kereskedéstől való idegenkedését. Nagy akadály volt az ú. n. *árúmegállítási* szabadalom is, a melylyel királyaink egyes városokat megajándékoztak. Ez abban állott, hogy a kereskedőknek csak bizonyos városokban volt szabad megállapodniok portékáik eladása végett. Itt aztán csakis úgy adhatták el árúikat, a hogy az illető városoknak tetszett. De legnagyobb bajt okoztak a különféle vámok, a melyek az idők folytával nem hogy apadtak volna, hanem inkább emelkedtek. A Mária Terézia idejében behozott s már említett prohibitív vám következtében külföldi árúczikkeket az országba behozni szinte lehetetlenné vált s a magyar lakosság az osztrák tartományok iparczikkeire volt utalva; viszont a magyar nyerstermények a nagy kiviteli vám miatt a külföldi kereskedésből kiszorultak s potom áron jutottak az osztrák gyárosok kezébe.

Ilyen körülmények között nem volt csoda, hogy kereskedelmünk teljesen pangott, a kornak megfelelően iparunk sem fejlődött, s Magyarország — mint a közszólás is tarja — szinte saját zsírjába fulladt.

IV. Szellemi műveltség.

Iskolázás. E korszak tudományos műveltsége általában véve nem igazolta azt a régi közmondást, hogy „a fegyverzörej közt elhallgatnak a múzsák.” A tudományos műveltség folyvást emelkedőben volt.

Az iskolázásban ugyan a török hódoltság miatt a népoktatás szűkebb korlátok közé szorult, de a töröktől ment területeken annál mélyebb és behatóbb lett, a középiskolai és felső oktatás pedig általában véve eléggé virágzott.

Az általános műveltség föllendítésében a protestantizmusnak tagadhatatlan érdemei vannak. A protestánsoknak az a hitelve, hogy a bibliából kiki maga merítheti saját vallásos meggyőződését, okvetetlenül föltételezte az írásban és olvasásban való jártasságot, a mi csakis a népiskolák nagyobb szapo-

rodása mellett lehetséges. A protestánsok népiskolái nagy mértékben is szaporodtak. És ezen iskolákban az írást, olvasást, számolást és ezek mellett főképen az új hit elveit ismertették meg a tanulókkal. Ez volt egyik főoka, hogy az újított vallás oly nagyon elterjedt. A katolikusok érezték, hogy a protestáns iskolák szaporodása nagy veszedelemmel fenyegeti vallásukat s épen ezért már az 1560-ban tartott nagyszombati zsinat fontos intézkedéseket tett a népoktatás fejlesztésére.

Közép- és felső iskolákat nagy számmal állítottak mind a katolikusok, mind a protestánsok. Az előbbieket középiskolái (gymnasium) a szerzetesrendek kezében voltak; legvirágzóbbak köztük a XVI. században a *győri, egri, selyei, kolozsvári és gyulafehérvári* jezsuita iskolák. A XVII. században a számuk folyvást nagyobbodott. Ugyane században több *akadémia* is keletkezett (*győri, kassai, budai*). A protestánsok középiskolái számra nézve még felülhaladták a katolikusokéit, főiskoláik közül pedig a *debreczeni, sárospataki, gyulafehérvári* és a *pápai* voltak a legnevezetesebbek.

A XVIII. században Mária Terézia egész iskolázásunkat átalakítani törekedett s e végből kiadta a *Ratio educationis* néven ismert tanítás-tervezetet, a mely megállapította a különböző fokú iskolák szervezetét és a tanítás módszerét. A népiskolák fölött a tanfelügyelők, a középiskolák fölött pedig a kerületi főigazgatók (nyolcz) gyakorolták a felügyeletet. A főfelügyelet a helytartótanács tanulmányi bizottságához tartozott. Az újítás használt ugyan a közoktatásnak, de mivel idegenből került hozzánk, s a magyar nemzet követelményeit (nyelv és irodalom) figyelembe nem vette, mégsem hozta meg a remélt eredményt.

A XVI. században egyetemünk nem volt, mert a pécsi a török hódítás következtében 1543-ban végleg megszűnt. A virágzó *nagyszombati iskolát* ugyan Óláh Miklós felsőbb iskolának tervezte már 1554-ben, de a zavaros viszonyok között tervét el kellett halasztania. Egyetemünk alapját a következő (XVII.) században *Pázmány Péter* vetette meg ugyancsak Nagyszombatban 100 ezer forintnyi alapítványával s az egyetem 1636-ban meg is nyílt *hittudományi és bölcséleti* karral. Pázmány utódai *Lósy Imre* és *Lippay*

György érsekek pénzáldozataikkal *jogi* kart is szerveztek melléje, Mária Tezázia uralkodása alatt pedig (1770) az orvosi karral teljesen kiegészült. Nagyszombatból aztán 1777-ben Budára, 1783 pedig Pestre tették át.

Tudományos irodalom. Az iskolázás fejlődésével fokozatosan haladt a tudományok irodalmi művelése. A hitújítás korszakában úgyszólván az egész társadalmi életnek a vallási kérdések adták meg az irányt, s így a pretestantizmus elterjedésével hatalmas vitázó irodalom fejlődött ki, a mely a hit és erkölcs kérdéseit nagyszabású irodalmi munkákban tárgyalta. E tudományos irodalom első kiválóbb képviselői protestáns részről *Bornemisza Péter*, katolikus részről pedig *Telegdi Miklós*, a kik után csakhamar a hitvitázók egész nagy serege következett. Ezen hitvitázóknak és azon korbeli tudományos irodalmunknak legnagyobb alakja *Pázmány Péter*, esztergomi érsek (1570—1637), a kinek irodalmi munkásságával és szónoklata varázserejével sikerült a kath. vallást hazánkban ismét helyreállítani. Az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* című vitairata és *Prédikáczói lángeszének* legjelesebb alkotásai. Ellene a protestánsok közül többen is fölléptek, de kevés sikerrel. E hitvitázó irodalomnak szintén derék munkása volt *Geleji Katona István* erdélyi ref. püspök és *Szenczi Molnár Albert*, a kik az irodalom egyéb ágaiban is sikerrel munkálkodtak. E hitvitázók egyúttal valamennyien az egyházi szónoklat terén is kisebb-nagyobb sikerrel működtek.

A kor irodalma vallásos irányánál fogva nagy számmal termelt bibliafordításokat is. A szentírás kisebb részleteinek fordítóit mellőzve, meg kell említenünk *Károlyi Gáspárt* és *Káldi György* jezsuitát; az előbbi a protestánsok, az utóbbi a katolikusok részére lefordította az egész bibliát.

A vallásos irodalom mellett egyéb tudományok művelése sem maradt el. Legnagyobb haladás észlelhető a történetírás terén. A magyarul író történetírók sorát *Benczédi Székely István* kezdi meg 1559-ben *Világkrónikájával*. Magyarország történetét tárgyalják *krónikáikban* *Heltai Gáspár* (1575), *Pethő Gergely* (1660), és *Szalárdi János* (1662). Kiválóak még a XVI. századból *Verancsics Antal*, esztergomi érsek történeti munkái saját kora eseményeiről, a

XVII. századból *Kemény János* fejedelem *Önéletrajza*, *Cserei Mihálynak* Erdélyről (1661—1711) szóló *Históriája* s *Altorjai Apor Péter* „Metamorphosis Transylvaniae“ néven ismeretes erkölcstörténeti műve.

A XVII. és XVIII. századból nagy számmal vannak latin nyelvű történeti munkáink is. Legkiválóbbak köztük *Istvánfy Miklós* műve 34 könyvben, a mely hazánknak 1490—1606. közé eső történetét tárgyalja. Nevezetese a XVIII. századból *Bél Mátyás* pozsonyi evang. tanár földrajz-történeti munkái (*Adparatus ad historiam Hungariae* és *Notitia Hungariae*). Az oknyomozó eljárást és kutatóbirálatot találjuk már *Pray György* és *Katona István* történeti műveiben.

Magyarul írtak a *Budai* testvérek, *Ferencz* és *Ézsaiás*. Az előbbi megírta 1804-ben *Magyarország Lexicon*-át, a mely a XVI. századig élt kiválóbb történeti személyeink életrajza; az utóbbi pedig *Közönséges história* czímmel (1801—1805) egy világtörténetet s később (1807) *Magyarország históriáját* adta ki. Az anyag művészi elrendezését s az előadás csínját *Virág Benedeknél* találjuk legelőször *Magyar századok* című művében. Nagy hatású történetíró volt a mult század elején *Horvát István*, a kit azonban erős nemzeties heve, nagy készsége mellett is téves következtetésekre csábított.

A magyar irodalom történetének szintén derék munkásaira akadunk már a XVIII. század elején. A legelső ily nemű munkát *Czwittinger Dávid* bártfai ügyvéd adta ki 1711-ben *Specimen Hungariae Literatae* czímmel, latin nyelven. Nevezetesebb ennél *Bod Péter* ref. lelkész *Magyar Athénás* cz. munkája (1766), a mely betűrendben félezer magyar íróról számol be. Utána *Horányi Elek* (*Memoria Hungarorum*, 1774) és *Wallaszky Pál* (*Conspectus*, 1785) munkálkodtak e téren. Az első rendszeres irodalomtörténeti munka magyar nyelven *Pápai Sámuel* műve: *A magyar literatúra esmérete* (1808), a melyben már korszakos beosztással is találkozunk.

A nyelvészet terén első nagyobb alak *Szenczi Molnár Albert*, a kinek *Szótára* (1604) és *Új magyar nyelvtana* (1610) nyelvészeti kutatásainkban ma is első rangú forrás. Nevezetes munka etudományszakban *Geleji Katona István* „Magyar grammatikácska“ cz. műve, a melyben szerzője a helyesírást a szóelemzésre

alapítja és kimondja, hogy a szógyökerekből a meglevő képzések mintájára új szókat alkothatunk. A nyelvtanok közül meg kell említenünk a *Pereszlényi Pálét* (1682) és *Szőnyi Nagy István* „Magyar iskolája“-t (1695).

Nyelvünk eredetét kezdetben a sémi nyelvek közt keresték s *Otrokocsi Főris Ferencz*, *Örtel János*, *Tsétsi János* és *Bél Mátyás* a zsidó nyelvet tekintik nyelvünk őseül. A magyar nyelv eredetére vonatkozólag a helyes irányt először *Sajnovits János* jezsuita jelölte meg, a ki csillagászati megfigyelések céljából Norvégiába utazván, a lapp földön észrevette a magyar és lapp szavak hasonlóságát és 1770-ben a dán kir. tudós társaságnak egy értekezést nyújtott be ily czímmel: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse*. Ebben azt bizonyítja, hogy nyelvünk a finn-ugor nyelvek közé tartozik. Ettől kezdve tudósaink mind gyakrabban és tüzetesebben foglalkoztak nyelvünk eredetével és történeti fejlődésével. Így a híres *Debreczeni grammatika* írói, a kik latin, görög és zsidó összehasonlításokat tesznek, *Gyarmathy Sámuel* ellenben már a magyar és finn nyelv rokonságát vitatja (*Affinitas lingue Hungaricae*, 1799). Nyelvünk történeti fejlődésének legalaposabb kutatója e korban *Révai Miklós* volt, a ki a mult század elején megjelent munkáiban (*Antiquitates, Elaboratio Grammatica*) a történeti fejlődés alapján nyelvünk szervezetét és törvényeit meghatározta s a történeti és összehasonlító nyelvészet alapelveit és módszerét kifejtette. Vele szemben *Verseghy Ferencz* viszont azt vitatta, hogy a nyelv folyton változó szervezet lévén, törvényeinek megállapításában nem a történeti fejlődés, hanem csakis a nyelv szokás lehet az irányadó.

A nyelvészet terén a XVIII. század végén s a XIX. elején még egy sajátságos jelenséggel találkozunk, a mely *nyelvújítás* néven ismeretes. A folytonos török háborúk és az erre következett szabadságharczok következtében a nyugati nemzetek műveltségétől elmaradtunk s ez meglátszott nyelvünkön is, a mely idegen szavakkal és szólásokkal volt telve s mondatfűzésünk is nehézkes és zavaros volt. Íróink és költőink, élükön *Kazinczy Ferencz*czel nyelvünk kiművelését tűzték ki céljukul. E végből számos régi elavult és tájszót elevenítettek fel, emellet tömérdek új szót alkottak s új és szokatlan összetételeket és kifejezé-

seket szerkesztettek. Ilyetén alkotásaik nagy része azonban ellenkezett az általános nyelvszokással és a nyelv törvényeivel, s épen ezért a közvélemény erősen felzúdult ellenük. Újításaik nagy részét a közhasználat ki is vetette magából, sokat azonban megtartott, mert érezte szükségüket; a nyelvérzék aztán lassanként megszokta és a köznyelv elemeivé tette őket, úgy hogy ma már épen nem ütközik meg használatukon.

A többi tudományok közül még a bölcséletet kell kiemelnünk, mint a mely e korban némi haladást mutat. A XVI. században s még a következő első felében is a bölcsélet a hittudomány keretén belül maradt s ennek egyes tételeit bizonyíttatta. A XVII. század közepe táján azonban *Apáczai Cseri János* működése e téren új korszakot nyit. Számos munkái közül itt különösen kettő nevezetes: a *Magyar Logikácska* (1654) és a *Magyar Encyclopaedia* (1655). Ezekben teljesen Descartes követőjének vallja magát: kétségbe von mindent, csak egyet nem, az öntudatot (*cogito, ergo sum*). A következő században a bölcsélet terén hanyatlás áll be. *Sartori Bernát* említhető meg, a kinek azonban „magyar nyelven“ írt *Filozófiájában* több a bölcséletért való lelkesedés, mint az eredetiség.

A bölcsélettel rokon neveléstan is mutat némi haladást. Így *Comenius* szemléltető módszere nálunk több követőre talált, főképen a protestánsoknál. Több művét (*Janua linguarum, Janua reserata*) le is fordították magyarra. Követői voltak a tanításban a már említett *Apáczai Cseri János* és *Keresztury Pál*, I. Rákóczi György udvari iskolájának a tanítója.

Egyéb tudományok, mint a jogi, természettani és mennyiségtani tudományok csak nagyon csekély fejlődést mutatnak s a XIX. században vettek figyelemre méltóbb lendületet.

Költészet. Költészetünk e korszakban három nagy tagozatot mutat: a korszak elején *vallásos*, a közepén *népiesen nemzeti* (a kurucz költészet) s a végén a nyugateurópai eszmék hatása alatt *megújhodik*.

1. A líra. Költészetünknek leggazdagabban virágzó ága e korszakban a líra, a mely kezdetben majdnem kizárólag vallásos jellegű. A protestáns isteni tiszteletnek ugyanis lényeges része lévén az éneklés, az első protestáns hithirdetők már korán

készítettek énekeskönyveket, a melyeknek egyes darabjait részint a régi kath. énekkészletből vették, részben maguk is készítették új énekeket. A legelső énekeskönyv, a *Gálszécsi Istváné* (1536), még nagyon kezdetleges. Ő utána az énekszerzők egész hosszú sora következik, a kik közül messze kimagaslók *Szenczi Molnár Albert* verses zsoltárfordításaival (1607), a melyeket Lobwasser német fordítása után készített, a mely viszont francziából való fordítás. Dallamai idegenek, de a szép verselés hamar megszokottá tette és a protestánsok még ma is használják. Szintén nevezetes protestáns énekeskönyv az *Öreg graduál* (1636), a melyet Keserői Dajka János és Geleji Katona István írtak össze s I. Rákóczy György költésén 200 példányban ki is adtak.

A katolikusok régi énekeiket használták, mint-hogy azonban ezek nyomtatásban még meg nem jelentek, helylyel-közzel a protestáns énekekből is többet átvettek. Ezért határozta el az 1629-ben tartott nagyszombati zsinat egy kath. énekesköny kiadását, a mely azonban — úgy látszik — legelőször csak 1651-ben került ki a sajtó alól *Cantus Catholici* címmel. Később bővítve és változtatva több kiadást ért.

A világi lírának első kiválóbb képviselője *Balassi Bálint* (1551—1594), nemcsak e kornak, hanem egész költészetünknek egyik legeredetibb lírai lángelméje. Utána a XVII. századból *Rimai János*, *Beniczki Péter*, *Koháry János* és *Petrőczy Kata*, a XVIII. századból pedig *Faludi Ferencz*, *Amade László*, *Orczy Lőrincz* és *Ráday Gedeon* a nevezetesebbek. E költők közül többen vallásos énekeket is írtak.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején vívott szabadságharcok viharában egy erős népies nemzeti líra keletkezett, a mely *kurucz költészet* néven ismeretes. Ennek egyes darabjaiban majd a győzelem mámoros lelkesedése és a német gyűlölete szólal meg, majd pedig a fájdalom és elkeseredés hangja viharzik (*Rákóczi-nóta*) bennök. Ama kor hangulatának és érzésének leghűbb és legköltőibb kifejezései.

2. Az epika. Elbeszélő költészetünknek e korszak elején legkiválóbb művelője volt *Tinódi* vagy *Lantos Sebestyén*, a ki a korabeli nevezetesebb eseményeket dolgozta fel száraz krónikás előadásban és nehézkes nyelven, de erős hazafias érzéssel. Népies

elbeszélések is nagyobb számmal lehettek e korban, közülök azonban csak kettő maradt reánk. Az egyik *Szilágyi és Hajmási históriája*, a melyet Szendrő várában 1571-ben egy fogoly ifjú írt meg más költő után; a másik *Toldi Miklós históriája*, a melyet *Ilosvai Selymes Péter* dolgozott fel népies mondákból és történeti adatokból. Nagy számmal vannak ezenkívül idegenből (főkép latinból) fordított vagy átdolgozott regényes elbeszélések (pl. Istvánfi Pál: *Volter és Griseldis*, Balassi (?): *Euryalus és Lucretia*, Gyergyai Albert: *Argirus*, Ráskay Gáspár: *Vitéz Francisco*, stb.). Humoros elbeszélések a prózában írt *Salamon és Markalf* és *A kopaszságnak dicsérete*.

Epikai költészetünk rendkívül magasra emelkedett *Zrinyi Miklós* hőskölteményével, a mely *Zrinyiász* vagy *Szigeti veszedelem* néven ismeretes. A költő nagy ősenek, a szigetvári hősnek a harcát és önfeláldozását beszéli el benne, de azt az aránylag kis eseményt tárgyának felfogása és eszmei tartalma által eposzi nagyszerűsége emelte s oly kiváló hőskölteményt nyújtott benne, a mely irodalmunkban ma is az elsők között áll. Követője *Liszi László* már csak száraz krónikát adott *Mohácsi veszedelem* cz. hőskölteményében könnyen folyó nyelven. Tökéletesebb ennél *Zrinyi* kortársának *Gyöngyösi Istvánnak* költői munkássága, a ki elbeszélő műveiben a korabeli vagy a közelmúlt regényes eseményeit dolgozta fel (pl. *Murányi Vénus*, *Thököly Imre és Zrinyi Ilona*, *Kemény János emlékezete*, stb.) érdekes meseszövéssel és szép dallamos költői nyelven.

A kurucz költészetben a kisebb elbeszélő művekre, főképen a balladára találunk jeles példákat. E balladák (*Esztergom megvétele*, *Ocskay László*, *Bezerédi árulása*, *Kerekes Izsák*, stb.) rendesen tragikus fejleményűek s irodalmunknak e nemben legkiválóbb alkotásai.

A szépprózai elbeszélésnek két kiváló művelője akadt épen abban a korban, a mely a szabadságharcok leverését követte (1711—1772), s a melyben a nemzeti élet minden téren erősen hanyatlani kezdett. E két jeles író *Mikes Kelemen* és *Faludi Ferencz*. Az előbbi *Mulatságos napok* és *Törökországi levelek* néven ismeretes műveivel, az utóbbi erkölcsi irányú elbeszéléseivel (*Szeni ember*, *Téli éjszakák*, stb.) tűnt ki.

3. A dráma. A dráma nálunk is az u. n. *mysteriumokból* fejlődött ki. Ezek vallásos színjátékok voltak s tárgyukat Krisztus életének egyes eseményei szolgáltatták. A nagy vallási viták idején a hitújítók a drámai költészettel is az új vallás ügyét törekedtek előmozdítani. E drámák kezdetleges alkotások, legnagyobb részük párbeszédbe szedett vallási vitatkozásokat tartalmaz különféle tárgyokról. Említésre méltó közülök a *Debreczeni disputa* vagy *Válaszúti komédia* és a *Balassi Menyhért árultatásáról* szóló komédia (1565); mindakettő az unitárius szellem terméke. A XVII. és XVIII. század folyamán az u. n. *iskolai dráma* fejlődött ki nálunk, a mely mind a katolikusok, mind a protestánsok iskoláiban nagy virágzást ért el. E drámai művek a tanítás ügyét szolgálták, a mennyiben az erény szépségét és a bűn rútságát valamely költött vagy való esemény keretében mutatták be. Főművelői a szerzetes tanárok voltak (*Illei János, Táncz Menyhért, Faludi Ferencz, Pállya István*); kezdetben latin nyelven írtak, a XVIII. század közepétől fogva már inkább magyarul. E dráma később már a világi színpadra is behatolt (pl. Simai Kristóf: *Igazházi-ja*) s ebből fejlődött ki lassanként a valódi színműírás.

A XVIII. század végén költészetünk hatalmas lendületet vett. Fejlődése két irányú törekvésből indult ki. Némely költőink ugyanis az *idegen* remekművek utánzását tartották szem előtt, mások pedig a *régi magyar* költészet fejlesztését tűzték ki célul. Az előbbieik közül a *testőr-írók* léptek fel először, a kik Bécsben az udvarnál megismerkedtek az akkoriiban mindenütt divatos francia műveltséggel s a nagy francia írók műveivel (Corneille, Racine, Voltaire) s ezek utánzására törekedtek. Ez költészetünkben *francia irány* néven ismeretes. Leginkább a drámai műfajokat s a szépprózát művelték; hatásuk a magyar közönségre nem volt nagy, de többi költőinkre irányítólag hatottak. Ezen irány kiválóbb alakjai: *Bessenyei György, Baróczi Sándor, Anyos Pál* és *Péczei József*.

Költőink másik csoportja az ókori s főkép a latin klasszikusok műveit tekintette utánzandó mintaképül. Ők maguk is latinos műveltségűek voltak s a nemzetnek ugyanily műveltségű osztályát tartották szem előtt. Leginkább a lírát művelték. Ez költésze-

tünkben az ú. n. *deák*os irány; legjelesebb alakjai *Virág Benedek* és *Berzsenyi Dániel*, két legkiválóbb ódaköltőnk.

Költőink más része ismét a régi magyar költészet hagyományait folytatta s mintaképül a XVII. század legkedveltebb költőjét, Gyöngyösi Istvánt tekintette. E költőink a régi magyaros szellemben és formákban irtak s leginkább kedvelték az eposzokat és verses regényeket. Irodalomtörténetünkben e csoport *magyaros irány* néven szerepel s főképviselői: *Dugonics András*, az első magyar regényíró, *Palóczi Horváth Adám* és *Gvadányi József*.

Számosan voltak költőink között, a kik az itt felsorolt irányok közül egyiket sem követték határozottan, hanem mind a háromnak egyesítésére törekedtek. Elbeszéléseiket magyaros formákban írták, ódáikat már az ó-klasszikus versmértékbe öntötték, más költeményeiken pedig a francziások hatása érezhető. Ezek az ú. n. *egyeztetők*, a kik között kiválóbbak: *Földi János* és *Fazekas Mihály*, *Verseghy Ferencz* és *Bacsányi János*.

Az említett négy költői irányon kívül még egy új tűnt fel a XVIII. század vége felé, az ú. n. *németes irány*. Ez az ugyanekkor hatalmasan föllendült német irodalom hatása alatt keletkezett, a melyben azidétt az ó-görög klassziczizmus utánzása volt az uralkodó. Ezen irány hatása már az ú. n. egyeztetőknél is érezhető (*Dayka Gábor*, *Szentjóni Szabó László*), de a *német-görög klassziczizmus* teljesen *Kazinczy Ferencznél* és követőinél jut diadalra, a kik közül főkép *Kis János*, *Szemere Pál* és *Kölcsey Ferencz* munkássága érdemel nagyobb figyelmet.

E költői irányoknak főjellemző vonása a nemesebb értelemben vett utánzás, még pedig az egy magyaros irány kivételével idegen költészet, részben a *franczia* és *német-görög*, részben az *ókori* klassziczizmus utánzása érezhető rajtok. Főszajátságuk az elvont eszményítés, elődásbeli finomság és a formai szabatosság, de határozottabb nemzeti vonások nélkül. Műveltségünk talaja már kezdettől fogva idegen volt nekik, s épen ezért, bár jótékonyan hatottak, virágzásuk csak rövid ideig tartott. A folyvást erősödő nemzeti szellem hatása alatt eredetibb költőink közül többen nem is csatlakoznak ezen irányok egyikéhez sem, hanem teljesen önálló irányban működnek; ilyenek

Kármán József, Csokonai Mihály és Kisfaludy Sándor. A XIX. század elején pedig feltűnik költészetünkben *Katona József* remekműve, a *Bánk bán*, a melyben a nemzeti szellem és a művészi alakítás tökéletes összhangban olvad össze egymással.

Művészet. A művészetek virágzásához békés viszonyok és anyagi jóllét szükségesek. Ez a két föltétel pedig e hosszú korszak egész folyamán hiányzott, s épen ezért művészetünk egy irányban sem mutat valami figyelemre méltóbb fejlődést.

1. **Műépítés.** A műépítés a XVI. században alig mutat fel valami derekasabb alkotást; védőhelyekre volt szükség a török hordák ellen s e végből legnagyobb részt várakat építettek. A XVII. században már néhány műbecsű épület is keletkezett. Ilyen volt *Esterházy Pál nádor kismartoni várkastélya* (1683), díszes volt a *brunóczi* (Nyitramegyében) és a *fricsi* (Sárosm.) várkastély is. A *jászói* várból lett a mai szép kolostor, a melyet Szauberer András praelatus 1745—1779 közt alakíttatott át. A *budai királyi palotát* Mária Terézia alatt 1769-ben fejezték be. A középületek közül nevezetesebbek a *lőcsei városháza* (1550—1606) és az *egri lyceum*, a melyet Esterházy Károly gr. egri püspök építtetett. A templomok közül a *lőcsei* (torony, 1647) a *váczi* (1772), a *győri* és a *szombathelyi* (1806) székesegyházak a kiválóbbak. Az építésben a renaissance és a barokk izlés vegyesen fordul elő, de az utóbbi gyakoribb, noha jelesebb épületeink inkább az előbbi stílt mutatják.

2. **A szobrászat.** Szobrászatunk még csekélyebb haladást tüntet fel. Legnagyobb számmal vannak a síremlékek. Ilyen a Szapolyay Istváné a szepesváraljai kápolnában vörös márványból és a Thurzó-család több tagjáé a lőcsei templomban. Figyelemre méltók a besztercebányai templom főoltárának a XVII. századból való s fából készült allegorikus alakjai (hit, vallás, remény, szeretet), a győri *istenbáránnya* szobor 1731-ből s az 1751-ben felszentelt zirczi apátsági templomban (a mai templom mellett) álló sz. Imre szobra.

3. **Képirás.** A képirás sem mutat nagyobb fejlődést, mint az előbb említett művészetág. A XVII. és XVIII. századból alig maradt valami nyoma. Egyébiránt e két művészetágra e századokban rendkívül károsan hatott a hitújítás is. Az új vallás ugyanis teljesen kizárta egyházaiból a szobrokkal

és képekkel való diszítést s ezzel e művészetek fejlődését nagyon is hátráltatta. A XVIII. században a bekövetkezett békésebb viszonyok közt képirásunk mégis némi lendületnek indult. Kiválóbb festők voltak *Kupeczky János* és *Mányoki Ádám*, de legnagyobb hírnévnek örvendett az idegen származási *Kracker János Lukács* (1714—1779), a ki leginkább Jászón és Egerben működött. Több mint 52 képe (oltárkép és fresco) maradt reánk, a melyek között legbecsesebb *A trienti zsinat* című, az egri lyceum könyvtárának boltívén (118 életnagyságú alakkal).

4. Zene. Az előző korszakhoz képest ez a művészetág mutat e korban legnagyobb haladást. Az egyházi zenét a vallási harcok korában mind a katolikusok, mind a protestánsok felkarolták. Kedvezett neki az új hit szertartása is, mert itt az ének az isteni tiszteletnek fontos része volt. Az első hitújítók kezdetben a katolikusok magyar zamatú énekeit vették át, később azonban maguk is nagy számmal készíttettek eredeti dallamokat, sőt a zsoltárok éneklése czéljából *Szenczi Molnár Albert* zsoltárkönyvében az idegen (francia) dallam is meghonosodott s csakhamar oly kedvelté lett, hogy a *Geleji katona István* készítette *Öreg graduál* se szoríthatta ki többé, pedig ez *I. Rákóczy Gy.* erdélyi fejedelen megbízásából hivatalos használatra volt szánva. Ezek után a XVII. XVIII. században az énekeskönyvek egész sorozata következett.

A katolikusok szintén nagy gondot fordítottak a templomi énekre s ezzel az egyházi zenére. Énekeskönyveik is nagy számmal voltak, de ezek nyomtatásban összegyűjtve aránylag későn jelentek meg: 1651-ben nyomatták ki a közhasználatban lévő énekeket a *Cantus Catholici* cz. gyűjteményben, a mely később, kisebb-nagyobb bővítéssel (Szelepcsényi, Szegedi) több kiadást is ért. Ezután nagy számmal jelennek meg ilyen énekeskönyvek a katolikusoknál is. Kiválóbbak a *Kájonai János*, ferenczrendi szerzetes *Cantionale-ja* (1676), *Illyés Istvántól Soltári énekek* (1693) és *Náray György Lyra coelestis-e* (1699), a melyekhez a XVIII. század folyamán még több is csatlakozott.

A világi zene sem szűnt meg, hanem tovább fejlődött. *Tinódi Sebestyén* krónikás verseit maga készítette dallamokkal adta elő. Ugyanezen időtájban

tűnnek föl a cigányok is, mint a világi zene művelői; ők mulattatták a magyarokat az országgyűléseken Rákoson és Hatvanban (1528). A világi zene hatalmasan fölvirágzott a XVII. század végén és a XVIII. elején az ú. n. *kurucz nótákban* (*Rákóczi nóta*), a melyeknek dallamai népies egyszerűségük mellett is nagy művésziességet tüntetnek fel.

A zeneszerzők közül megemlíthetjük a XVIII. századból *Fusz Jánost* és *Hummel Jánost*, a kik mind a világi, mind az egyházi zenében jeleskedtek. A világi zenét művelő cigányzenészek közül *Czinka Panna* és *Bihari János* emelkedtek nagy hirnévre.

II.

Az új Magyarország.

1825—1900.

I. Állami és társadalmi élet.

Alkotmány. A magyar alkotmány korszerű átalakítása az 1825. évi országgyűlésen kezdődött meg. Igaz ugyan, hogy az alkotmány fejlődése tekintetében az 1790—91. országgyűlés fontos javaslatokat irányzott elő, de ezek megvalósítását először a francia háborúk, majd az ezek elmúltával bekövetkezett önkényuralom (Metternich) megghiúsította s a valódi reformok e téren is csak 1825-ben indultak meg.

Hosszas volna felsorolni mindamaz intézkedéseket, a melyek ezen és a következő országgyűléseken (1830., 1832—36., 1839—40., 1843—44.) az alkotmány czél-szerű átalakítása czéljából határozattá váltak, csak ezen intézkedések irányát és eredményét lehet jelez-nünk.

Az országgyűléseken két nagy párt állott egymással szemben: a *conservatív* (fontolva haladó) és a *liberális* (szabadelvű), a melyet eleinte *reformpárt-nak* neveztek. Az előbbi igyekezett megtartani az alkotmány régi kereteit s ezeken belül óvatos reformokra és a megyék túlkapásai ellen a középponti hatalom erősítésére törekedett (alkotmányos abszolútizmus). Ezen párt felé hajlott a nagy Széchenyi is, a ki különben inkább a közgazdasági kérdések megoldását tekintette legfőbb feladatnak. — A másik párt minden téren gyökeres átalakításokra törekedett, a

milyenek voltak a többek között a közös teherviselés, a jobbágyság felszabadítása, a törvény előtt való egyenlőség, a sajtó és a vallás szabadsága. E párt egyidőre megoszlott, a mennyiben egy része fönn akarta tartani a *régi vármegyei rendszert*, a kor kívánalmainak megfelelően a felelős kormány és a népképviselő intézményével (municipalisták); más része ellenben a *közigazgatás központosítását*, a felelős kormányt és a népképviselőt behozatalát követelte (centralisták). Az eltérés köztük csekély volt, s midőn a kormány a reformoknak a megyékben való elnyomása céljából megyei adminisztrátorokat nevezett ki, újra egyesült a két részre szakadt párt (1847) s ujult erővel követelte a reformokat.

Az 1848. év februárjában kitört a párisi forradalom, melynek hírére a bécsi nép is csakhamar felázadt (márcz. 13.), Pesten pedig a lakosság és a városi közgyűlés elfogadta az egyetemi ifjuságtól 12 pontban összeállított szabadelvű reformokat és teljesítésüket követelte (márcz. 15.). Megelőzőleg, márczius 3-án Kossuth a pozsonyi országgyűlésen azt indítványozta, hogy feliratban kérjék a királytól a reformok életbeléptetését. Az előbbi események hatása alatt József nádor vezetése alatt egy 72 tagú küldöttség adta át a feliratot a királynak, a ki a kérelmet teljesítette: ápr. 7-én kinevezte az *első magyar felelős minisztériumot* s 11-én törvényben szentesítette a reformokat. Ezek közül nevezetesebbek a következők: a legfőbb hatalmat a király vagy helyettese, a nádor, felelős minisztérium által gyakorolja; az eddigi kormánysszékeket megszünteti; évenként Pestre országgyűlést hí össze; erre a képviselőket a nép kerületenként választja; Erdély az anyaországgal egyesül; ősiség, robot, kilenczed s egyéb úrbéri szolgálatok a jobbágysággal együtt megszűnnek; a közteherviselés, törvény előtt való egyenlőség, sajtó- és vallásszabadság életbe lép.

E törvények által hazánk régi *rendi* alkotmánya nyugat-európai mintára teljesen *népképviselőivé* változott át. Az új alkotmányt azonban a nemzet rövid ideig élvezhette. A bécsi udvari párt megbánta a szabadelvű törvények szentesítését s haddal támadta meg hazánkat. Dicsőséges szabadságharcunknak idegen (orosz) segítséggel való elnyomása után megszűnt az alkotmány s csak 1867-ben állíttatott vissza, mikor

Deák Ferencz bölcsesége a nemzetet királyával kibékítette.

Ezen alkotmány szerint a legfőbb hatalom képviselője a király, a ki a *sanctio pragmatica* értelmében örökösödés útján jut a trónra. A törvényhozást az országgyűléssel együtt gyakorolja, a mely két részből áll: a *főrendek* és a *népkepviselek* házából. Az Ausztria és Magyarország közt felmerülő közös ügyeket, a milyen a *külügy*, a *közös hadügy* és a *közös pénzügy*, az évenként mindkét részről egyenlő számban (60—60) megválasztott *delegatiók* intézik.

A társországek, Horvát- és Szlavonország élén a *báni kormány* (bán és 3 osztályfőnök) áll, a mely a *vallás és közoktatás ügyét*, a *belügyet* és *igazságügyet* intézi s a horvát tartománygyűlésnek felelős.

Fiume harmadik alkotó része hazánknak. Önálló szab. kir. város; a magyar kormánytól jóváhagyott autonomiával bír, élén a polgármesterrel. A kormány ellenőrző jogát a kinevezett kormányzó gyakorolja.

A közigazgatást hazánkban a *törvényhatóságok* (vármegyék, városok) végzik, a melyekben az állam a felügyeletet a főispánok által gyakorolja; a tisztviselőket a *törvényhatósági bizottságok* választják; e tisztviselőkar élén a megyékben az *alispán*, a városokban a *polgármester* áll. A megyék *járásokra* oszlanak fel, a melyek élén a *főszolgabírák* állanak, a járások ismét *községekből* (kis- és nagyközség) alakulnak.

A törvénykezést a legalsó fokon a *kir. járásbíróságok* és a *kir. törvényszékek* intézik, a melyeknek ítéletei a *kir. táblához* felebbezhetők, mint másodfokú bírósághoz; a legfelsőbb bíróság a *kir. kuria*. Sajtóügyekben és az emberi életet veszélyeztető ügyekben a polgárokból alakított *esküdtszék* ítél s a bíróság csak a büntetést szabja ki.

A haderő szárazföldi és tengeri hadseregre oszlik fel. A haderőnek nagyobb szárazföldi része és az egész tengeri hadsereg *közös*, és a közös hadügy-minister alatt áll. A szárazföldi hadsereg kisebb része (164 ezer ember) a *magyar kir. honvédséget* alkotja s ügyeit a magyar honvédelmi minister intézi. Az előbbinek vezérleti nyelve a német, az utóbbié magyar. A rendes seregeken kívül van még *póttartalék* és I. s II. osztályú *népfelkelő* sereg. A két

állam (Ausztria és Magyarország) összes hadereje háború esetén harmadfél millió.

A nagyobb katonai kiképzés czéljából az 1825. évi országgyűlés kimondotta (XII. tvez.) a *Ludovica akadémiának* Pesten való felállítását, a mi csakhamar be is következett.

Társadalmi élet. Az alkotmány átalakulásával társadalmi életünk is egészen átváltozott. A régi rendekre osztott társadalom eltűnt s helyét csakhamar az általános műveltségen és a vagyoni helyzeten alapuló *alsó, középső és felső* társadalmi osztály foglalta el. Számra nézve legjobban erősödött a *polgári* vagy *művelt középosztály*, a mely azonban a kor rohamos haladása következtében vagyoniilag kellően nem szilárdulhatott meg, pedig műveltségénél fogva ez az ország és a nemzet legszilárdabb talpköve. Sajnos azonban, hogy bár a régi nemesi kiváltságos osztály tényleg megszűnt, az u. n. *felső osztály* (főrendűek) még mindig kiváltságosnak tekinti magát, még pedig inkább a *születésbeli rang* és a vagyoni helyzet után, mintsem *nemzeti* műveltsége alapján. E visszas állapotot nehezíti az a körülmény, hogy demokratikussá alakult társadalmunkban *magyar nemességet még folyvást adományoznak*. Ehhez járul, hogy legujabban mindinkább a *vagyoni helyzet* szabja meg társadalmunk tagozódását s nálunk is alakulófélben van a *gazdag és a szegény* társadalmi rend s e két szélsőség közt épen az a művelt középosztály kezd felbomlani, a mely értelmiségénél fogva a nemzet fentartó ereje volna.

Az ország népessége vallás tekintetében több részre oszlik. Legtöbb a *katholikus* (római: 51%, görög: 10%), a lakosságnak 61%-a, ezenkívül vannak *gör. keletiek* (14.5%), *ág. evangélikusok* (7%), *ev. reformátusok* (13%), *unitáriusok* (0.4%), *zsidók* (4%) és *nazarénusok*.

A róm. katolikusok *négy érseki* (esztergomi, egri, kalocsai, zágrábi) és ezeken belül 17 püspöki megyébe vannak beosztva. Az esztergomi érsek egyúttal az ország hercegprimása. A gör. katolikusokat *egy érsek* (gyulafehérvári) és 3 püspök kormányozza. A gör. kel. egyház 1868 óta ketté vált *gör. kel. román és gör. kel. szerb* egyházra; az előbbinek az élén *egy metropolita-érsek* (nagyszebeni) és két püspök, az utóbbinak az élén pedig *egy patriárka-érsek* (karlóczai)

és 6 püspök áll. A protestánsok (*ág. ev. és ev. ref.*) 5—5 kerületet alkotnak, a melyeket egy-egy püspök, a világi főgondnokkal kormányoz. A gör. kel. és a protestáns egyházak saját ügyeik intézésére törvényileg biztosított önkormányzattal (autonomia) bírnak. Az unitárius egyházat egy püspök (kolozsvári) és egy világi felügyelő igazgatja. A zsidó felekezet neologusokra és orthodoxokra oszlik, az előbbiek 26 kerületet alkotnak és ezeket az országos középonti iroda igazgatja, az utóbbiak azonban megtartották községi szervezetüket. A nazarénusok felekezete még nincsen országosan szervezve.

Hazánk népessége nemzetiségi tekintetben is igen vegyes. Legtöbb a *magyar*, az egész lakosságnak több mint fele; a többiek (*német, tót, horvát-szerb, oláh vagy román, ruthén*) száma 2—15% között váltakozik. Hazánk tehát a sokféle nemzetiség mellett is általában véve magyar jellegű.

II. Anyagi műveltség.

Államháztartás (pénzügy). Az állam jövedelmeit a különféle állami birtokok, ipari és kereskedelmi vállalatok (állami gyárak, vasutak), egyedárúságok (dohány, só), vámok és főképen a sokféle *adók* szolgáltatják. Mióta az 1848. törvények a közös teherviselést kimondották, az adó lett az állami jövedelmek egyik legfőbb forrása. Ennek végleges rendezése azonban csak 1867 után vette kezdetét, mert az önkényuralom idején (1849—1867) ez is, mint minden alkotmányos állami tevékenység, szünetelt. Az állam jövedelmeihez tartoznak még a különféle *közgazdasági regalék* (pénzverés, posta) és *illetékek* (bélyeg, jogilletékek).

Az állam jövedelmeinek czélszerű kezelése folytán államháztartásunk elérte azt, hogy a vagyon és adósság mérlege csakhamar egyensúlyba jött, sőt legújabbán (1890-től fogva) az államvagyon értéke jóval meghaladja az államadósság összegét.

Közgazdaság. Az ujjaszületés e korszakában legnagyobb volt a haladás a közgazdaság terén, a melynek irányát és vezéreszméit az új Magyarország egyik legnagyobb szelleme *Széchenyi István* adta meg *Hitel, Világ* és *Stadium* című korszakos műveiben. Neki Kossuthtal szemben célja az volt, hogy hazáját a közgazdasági téren tegye nagygyá, *gazdaggá* és mű-

veltté. A politikai jogok kivívása aztán könnyebben sikerül: mert *gazdag* és *művelt* nemzet szolga nem lehet. Eszméi, a milyenek a hitel emelése (váltótörvény), az ősiség eltörlése, a jobbágyság birtokszerző joga, egyedárúságok, czéhek megszüntetése és több más, — úgyszintén gyakorlati alkotásai, a közgazdaság mind a három ágában (földművelés, ipar, kereskedelem) nagy változást és haladást idéztek elő. Az eredmény természetesen csak jóval később mutatkozott.

A földművelést nagy mértékben föllendítette 1848-ban a jobbágyság felszabadítása, a melylyel együttjárt az eddig megkötött földbirtokok felszabadulása is. Előmozdította a fejlődést e téren az olcsóbb tőke, az okszerűbb gazdálkodás, a közlekedési eszközök tökéletesedése és ezenkívül a különféle gazdasági intézmények: ilyenek a földműves-iskolák, a gazdasági egyesületek, a melyek között legnagyobb hatású volt a Széchenyi alapította *Pályafutási társaság*. Ez feladata körét mind jobban és jobban kiterjesztve, 1835-ben *Gazdasági egyesületté* alakult át. Ezen és más hasonló intézményeknek köszönhetjük, hogy ma már a földművelésnek minden ága általános virágzásnak örvend. — A földműveléssel egyenlő arányban fejlődött az *állattenyésztés* és a *bányászat* is. Ez utóbbiban ugyan még nagyon sok a kívánni való, de egyik-másik ága, főképen a sóbányászat igen magas fokra emelkedett.

Az iparnak még e korszakban is nagy akadályai voltak a *czéhek*, a melyek egészen 1860 ig fentartották magukat. Az alkotmányos élet beköszöntése után azonban az ipar ügyét maga a törvényhozás vette védelme alá s megalkotta 1872-ben (VIII. t. cikk) az ipartörvényt, a mely szerint a magyar korona területén minden nagykorú egyén, az illetékes iparhatóságtól ingyen kiváltható igazolvány alapján, bármely iparágat űzhet. Előmozdítják iparunk fejlődését a különféle ipari szakiskolák és az iparkamarák, a melyeknek feladata, hogy az ipar fejlődését folytonos figyelemmel kísérvén, czélszerű javaslatokat készítsenek s ezeket a kereskedelmi ministerium elé terjesszék. Ugyane célzott szolgálja az iparmúzeum és a legújabbban alakult iparművészeti múzeum, de ez utóbbi már az ipari tárgyak készítésében a magasabb művészi izlést törekszik meghonosítani. Hatását már eddig is jótékonyan érezhetjük.

Az iparágak között első helyen áll a *malomipar*, a *szesz-* és a *sörgyártás*. Nagy lendületet vett ujabban a *vas-* és *fémipar* s az *agygipar*, a melynek termékei közül a *herendi porcellán* és a *pécsi majolika* európai hírűek. Ezek mellett az *üveg-* és a *gépgyártás* s a *bőr-* és *faipar* mutat nagyobb lendületet. Legcsekélyebb a haladás a *ruházati* és a *fonó-szövőipar* terén.

Iparunk azonban folytonos haladása mellett sem áll még kellő színvonalon, saját szükségleteinket sem tudja teljesen kielégíteni és több ágában még egészen a külföldi behozatalra vagyunk utalva.

A kereskedelem nagyobb haladást tüntet föl mint az ipar, és ez jó részben a közlekedési eszközök és utak tökéletesedésének köszönhető. Ez irányban is Széchenyi Istváné a kezdeményezés érdeme. Ő alapította meg a *Duna-Gőzhajózási Társaságot*, a melynek első hajója (I. Ferencz) 1830-ban tette meg próbaútját Bécsből Pestre. A víziutak fejlesztése céljából megindította a *Vaskapu-szabályozás* és a *Tisza-szabályozás* munkálatait. A Pestet Budával összekötő híd (lánczhíd) eszméje szintén tőle származik. Azóta mind vízi, mint szárazföldi utaink hatalmas fejlődésnek indultak. A *műutak* hossza jelenleg 93 ezer, a *vasutaké* pedig körülbelül 17 ezer kilométer. Vízi utaink fejlődésére igen nagy hatással van a Vaskapu végleges szabályozása; a gőzhajókkal járható utak hosszúsága jelenleg 3100 kilométer. Tengeri hajózásunk kiinduló pontja *Fiume*, a mely egyetlen nagyobb és folyton fejlődő tengeri kikötőnk. A hajóállományunk jelenleg 500 hajót tesz ki, a melyek közül 69 gőzhajó. Első sorban szintén a kereskedelem ügyét szolgálja a *pósta*, *telegráf* és *telefon*, mind a három állami kezelés alatt. Vízi utaink közül a Duna, vasutaink közül pedig több fővonal (Páris-Bécs-Budapest-Konstantinápoly, Lemberg-Budapest-Fiume) világforgalmat közvetít.

A közlekedés ilyen nagy fejlettsége folytán kereskedelmünk állandóan emelkedik. Kivitelünk ma már felül is mulja *súlyban* a behozatalt, de *érték* tekintetében a behozatal nagyobb, a minek az az oka, hogy mi *nyersterményeket* szállítunk a külföldre s viszont innen *feldolgozott áruk* (posztó, vászon, szövetek, pamut stb.) kerülnek hozzánk, a melyek amazoknál drágábbak. Azonban a javulás itt is állandó: legujabban 92 millió mm. volt az összes forgalmunk, 2300 millió kor.

értékben, s ebből a kivitel 49 millió mm. 1105 millió kor. értékben. A különbség tehát: + 3 millió mm. — 45 millió korona.

III. Szellemi műveltség.

Iskolázás. A szellemi műveltség terén e korszakban hazánk rendkívüli lépésekkel haladt előre. Az általános művelődés terjesztői, az iskolák nagy mértékben szaporodtak s minőség tekintetében is fejlődtek. A magyar nyelv az 1825. évi országgyűlés óta mind nagyobb és nagyobb tért foglal el nemcsak a törvénykezésben és a közigazgatásban, hanem az *iskolában* is. A népoktatásra nagy gondot fordítottak az egyes hitfelekezetek is, *Eötvös József* közoktatási miniszter pedig 1848-ban összehívta az *első egyetemes tanítógyűlést*, a mely sok korszerű reformokkal állott ugyan elő, de ezek megvalósítását a bekövetkezett háborús idők megakadályozták. Az önkényuralom oktatásügyi intézkedései (*Thun*: „Organisations Entwurf”) iskoláink fejlesztésére — a nemzetellenes irányt leszámítva — jó hatással voltak. A kormány a népiskolákban életbe léptette a tankötelezettséget, nagy súlyt vetett az értelemgyakorlatokra s a középiskolákba behozta a reáltárgyak tanítását, s ugyanekkor keletkeztek a vasárnapi és ismétlő iskolák is.

A nemzeties irányú nevelés és oktatás 1867-ben vette kezdetét s azóta folyvást fejlődik; ma már alig van az országnak községe, a melynek népiskolája ne volna s az ország lakosságának körülbelül fele tud írni és olvasni. A felsőbb népoktatásról az ismétlő és felső-népiskolák s a polgári iskolák gondoskodnak. A tanítóképzést 70 népiskolai és 4 polgári-iskolai tanítóképző látja el. Az általános műveltséget és a tudományos pályákra való előkészítést 190 középiskola szolgáltatja, a melyek közt 31 reáliskola. — A tudományos műveltséget és szakképzettséget a főiskolák adják meg, ilyenek: a 3 (budapesti, kolozsvári és zágrábi) tudomány-egyetem, a műegyetem (Budapest), 35 papnevelő (theologia), 10 jogakadémia, 4 középiskolai tanárképző. A szakképzettséget a Ludovica akadémia, a honvédségi főreál- és két hadapródiskola, a magyaróvári gazdasági, a selmeczi bányászati és erdészeti s a budapesti kereskedelmi akadémia s a különféle kereskedelmi és ipari szakiskolák és

számos művészeti szakiskola (csak a fővárosban *hat*) szolgáltatják.

A közművelődés fejlesztésére szolgálnak a különféle *tudományos és irodalmi társaságok*. Ezek között első helyen áll a Magyar tudományos Akadémia, a melynek alapját Széchenyi István egy évi jövedelmének a felajánlásával (60000 pfrt.) vetette meg az 1825. évi országgyűlés egyik kerületi ülésén (november 3.). 1827-ben az akadémia föllállítását törvény rendelte el, 1830-ban pedig Teleki József gróf elnöklete alatt tényleg megalakult s azóta eredményesen törcélja felé, mely a *magyar nyelvnek és a tudományoknak magyar nyelven való művelése*. Nagy számmal vannak ezenkívül az olyan társulatok, a melyek a tudományok egyes ágait művelik; ilyenek: az *Orvosi* (1841) és *Természettudományi* társulat, (1841), *Szent-István-Társulat* (1847), *Földtani* társulat (1851). Ujabban alakultak a *Történelmi, Földrajzi, Philologiai* társulatok és az *Erdélyi Muzeum-Egylet*. Szépirodalmi irányúak a *Kisfaludy-* és a *Petőfi-Társaság*. Ehhez sorakoznak a *képzőművészeti társaságok* és egyéb közművelődési egyletek (Emke).

Az általános műveltség terjedését nagymértékben előmozdítják a különféle *műgyűjtemények*. Ilyenek: a Magyar. Nemzeti Muzeum (könyvtár, természetrajzi tár, régiségtár, képtár, néprajzi tár), Erdélyi Muzeum, Felső-Magyarországi Muzeum, Iparművészeti és Technologiai Muzeum, az Országos képtár, számos vidéki műgyűjtemény (muzeum) és 2400 könyvtár, a melyek mind a közönség tudásának kielégítésére és izlésének fejlesztésére szolgálnak.

Ugyanezen célzt szolgálja a *színügy* és a *sajtó*. Színészetünk már a XVIII. század végén megkezdődött, de nagyobb arányú fejlődése csak akkor indult meg, midőn a Nemzeti Színház 1837-ben (*Pesti Magyar Színház* névvel) megalakult; 1875-ben a népszínműápolására közadakozásból létrejött a második színház, a *Népszínház* is, a melyet azóta öt követett, ú. m. a *Dalszínház* (Opera), *Budavári Színház*, *Vígszínház*, *Kisfaludy-Színház*, *Magyar Színház*.

A *sajtó* szintén a közművelődésnek egyik leg-hatalmasabb tényezője. Az első magyar hirlapot *Rát Mátvás* bocsátotta ki Pozsonyban 1780-ban *Magyar Hírmondó* címmel. Azóta hirlapjaink száma folyton növekszik. Közülök némelyik történeti jelentőségre

emelkedett, mint Kossuth *Pesti Hírlapja*, a konzervatívok lapja, a *Világ* és a Kemény Zsigmond szerkesztette *Pesti Napló*, a mely Deák Ferencz nézeteit tolmácsolta. Ujabban hírlapjaink száma rendkívül megnövekedett s alig van tudományszak, a melynek folyóirata ne volna. Az 1899. év végén 1103 hírlap és folyóirat jelent meg magyar nyelven, míg az idegen nyelvű hírlapok és folyóiratok száma 265 volt. E számok már magukban véve is ékesen szóló bizonyítékai a magyar faj általános műveltségének.

Tudományos irodalom. A közműveltség emelkedésével megfelelő arányban haladt a tudományok irodalmi művelése is. Legnagyobb volt a haladás a történelmi tudományok és a nyelvészet terén.

A történetírók közül időrendben első helyen kell megemlítenünk Jászay Pált és Teleki József grófot. Az előbbi széleskörű kutatások alapján megírta Magyarország történetét a mohácsi vészig, munkája azonban korai halála miatt töredék maradt; az utóbbi pedig a Hunyadiak koráról írt egy nagy (9 kötet) korrajzot. A magyar történetírásnak egyik legtermékenyebb művelője volt Horváth Mihály, a ki számos monographián kívül megírta hazánk történetét (*Magyarok története*) 8 kötetben, kiegészítette ezt a *Huszonöt év* (1823—1848) és *Függetlenségi harcz* (1848—49) történetével. Mellette kitűnt a történetírás terén Szalay László, a kinek legkiválóbb műve *Magyarország története* (6 köt.), mely hazánk történetét 1706-ig tárgyalja. A vezérek korát Szabó Károly, a török hódoltság történetét pedig Salamon Ferencz írta meg mélyreható éles kritikával. Ujabban a történetírás terén a jelesebbnél jelesebb írók egész hosszú sora működik. Közülök ki kell emelnünk Fraknói Vilmost, Pázmány Péterről és Hunyadi Mátyásról és más jeleseinkről szóló nagy munkák íróját és Pauler Gyulát, a kinek az Árpád-korról és a magyarok legrégibb történetéről szóló művei tárgyilagosság és alapos forrástanulmány tekintetében a legjelesebb alkotások között foglalnak helyet. Az ezredéves évforduló még egy hatalmas történeti munkának adott létet, ez a *Szilágyi Sándor* szerkesztésében megjelent *Magyar Nemzet Története* cz. tizkötetes vállalat. Legkiválóbb történetíróink írták s egyenetlen értéke mellett is magas irodalmi színvonalon áll. — A világtörténelem művelése kevesebb munkásokra

talált; *Marczali Henrik* szerkesztése alatt most van folyamatban egy ilyenmű nagy munka (*Képes Világtörténelem*) kiadása, a melyet szintén kiválóbb történetíróink készítenek. Itt kell megemlitenünk *Schvarcz Gyulát* is, a ki az ó-görög történetbe vágó munkáival európai hírnévre tett szert.

Az irodalomtörténetben *Toldy Ferencz* nagyszabású munkássága érdemel figyelmet. Több munkában megírta az egész magyar irodalom történetét. Ehhez járulnak számos életrajzi és eszthetikai értekezései. Rendkívüli működését csak akkor méltathatjuk kellően, ha meggondoljuk, hogy úgyszólván semmi előmunkálatokra nem támaszkodhatott s a tárgyára vonatkozó adatokat mind magának kellett felkutatnia. E téren ma is az ő ütötte csapáson haladunk s joggal nevezhetjük őt a magyar irodalomtörténet megalapítójának. Az újabb időben *Beöthy Zsolt* szerzett e téren nagy érdemeket. (*A magy. nemzeti irodalom története, A szépprózai elbeszélés története*); az ő szerkesztésében jelent meg több jeles írónk közreműködésével a legterjedelmesebb *Magyar irodalomtörténet* (2 köt.), a mely magas színvonalon álló munka. Ezenkívül nagy számmal jelentek meg újabban irodalmunk egyes kiváló alakjairól életrajzok. Legjelesebbek köztük *Gyulai Pál* e nemű munkái (*Vörösmarty életrajza, Katona és Bánk bánja*), a melyeket legújabban számos hasonló derekas tanulmány követett.

Igen nagy haladást tüntet fel nyelvészetünk. E téren a magy. tud. akadémiát illeti az elismerés koszorúja. Ez adta ki a Czuczor és Fogarasi szerkesztette *Magyar nyelv szótárát*, a *Magyar nyelvtörténeti szótárt* és a *Nyelvemléktárt* s megindította a *Magyar tájszótár* kiadását is. A nyelvtörvények kutatásánál mind a négy munka különböző értéke mellett is elkerülhetetlen eszköz és a nyelvi adatoknak valóságos tárháza.

Igen nagy mozgalmat keltett nyelvészetünkben az ú. n. nyelvrokonság kérdése, a melyben *Hunfalvy Pál* indította meg a vitát (*Magyarország ethnographiája*) s a magyar nyelv finn-ugor rokonsága mellett tört pálczát. Az ő működésének irányát folytatta *Budenz József*, a ki e téren korszakalkotó munkásságával (*Magyar-ugor összehasonlító szótár, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* stb.) a magyar nyelv-

rokonság kérdését egyszer és mindenkorra megállapította. Ezen iránynyal szemben *Vámbéri Ármin* a magyarságnak török eredetét vitatta (*A magyarok eredete*), de újabban nyelvünk ugor eredetét már ő sem vonja kétségbe. E nagy vitából legnagyobb haszna lett a magyar nyelvtudománynak, a melynek avatott munkásai azóta nagyon felszaporodtak.

A *nyelvhelyesség* kérdésének eldöntésében elévülhetetlen érdemei vannak *Szarvas Gábornak*, a ki céljául tűzte ki, hogy nyelvünket a nyelvújítás félszedségeitől megtisztítja. A *Magyar Nyelvőr* által, a melyben a fiatal nyelvtudósok egész gárdáját gyűjtötte maga köré, csakugyan el is érte célját s nagy részben neki köszönhetjük, hogy nyelvünk ma már a saját szellemének és törvényeinek megfelelően fejlődhetik tovább. A magyar nyelvészetnek legújabb munkásai közül meg kell még említenünk *Simonyi Zsigmond*-ot, *Szinnyei József*-et és *Volf György*-öt, a Nyelvemléktár élelméjű magyarázóját, a kik mellett a derekas tehetségek egész sora működik. Az óklasszikai nyelvészetnek jeles művelője *Ponori Thewrewk Emil*, az általános összehasonlító nyelvészet terén pedig *Giesswein Sándor* működik elismerésre méltó sikerrel.

A bölcséleti tudományok csekélyebb haladást mutatnak. A bölcséletben leginkább a külföldi rendszerek (régebben: Schelling, Hegel, újabban: Schopenhauer, Wundt) utánzása divik. Régebbi bölcselőink közül ki kell emelnünk *Horváth Cyrill*-t, a ki egy önálló bölcséleti rendszer (concretizmus) alkotására törekedett, és az u. n. *egyezményes philosophia* alapítóit: *Hetényi Jánost* és *Szontagh Gusztáv*-ot. Az újak közül *Pauer Imre* és *Alexander Bernát* nevét kell kiemelni. — A neveléstudományban *Lubrich Ágost*, *Felméri Lajos* és újabban *Fiaáczy Ernő* írtak nagyobb munkákat.

A bölcseletnek egy másik ága, az *esztetika*, szintén fejlődésnek indult. Figyelemre méltó úttörők e téren *Erdélyi János* és *Henszleman Imre*. Nagyobb munkásságot fejtett már ki *Greguss Ágost*, a kinek munkái (*A szépzészet alapvonalai*, *A balladáról*, *Rendszerezés széptan*) a tudományban nálunk alapvetők. Újabban *Pekár Károly* (*Positiv aesthetika*) és *Jánosi Béla* (*Az aesthetika története*) munkálkodnak e téren nagyobb sikerrel.

Egyéb tudományágak közül tehetséges művelői akadtak a *művészettörténetnek* is. Kiválnak e téren *Henszlman Imre*, *Ipolyi Arnold*, *Rómer Flóris*, *Pulszky Ferencz* és ujabban *Pasteiner Gyula* munkálatai. *Hunfalvy János*, *Lóczy Lajos* a földrajzban, *Herman Ottó* a természettudományok terén jeleskednek. A közgazdasági tudományokban korszakalkotó hatásúak *Széchenyi Istvánnak* már említett munkái (*Hitel*, *Világ*, *Stadium*), a későbbi munkások közül nagyobb hatásúak voltak *Dessewffy Emül gróf*, *Trefort Agoston*, *Lónyay Menyhért gróf* és *Matlekovics Sándor*. A jogtudománynak szintén több jeles művelői akadtak, ilyenek a régebbiek közül *Szalay László*, *Pauler Tivadar* és *Csemegi Károly*, az újabbak közül *Wenzel Gusztáv*, *Hajnik Imre*, *Wlassics Gyula*, *Pulszky Ágost* és mások.

Szónoklat. Az alkotmányos élet föllendülésével hatalmas virágzásnak indult a szónoklat is. Ama kiváló államférfiak, a kik a XIX. században országunk átalakulását megindították, legnagyobb részben jeles szónokok is voltak. A század huszas és harminczas éveiben kitűntek e téren *Felsőbüki Nagy Pál*, *Wesselényi Miklós báró*, *Széchenyi István* és *Kölcsey Ferencz*. Széchenyi inkább az eszmék és gondolatok gazdagságával tündöklék, míg Kölcsey szónoklatainak formai tökéletessége által tűnik ki.

A mult század negyvenes éveinek és egész szónoklati irodalmunknak tüneményszerű jelensége *Kossuth Lajos*, hazánk demokratikus alkotmányának megteremtője. Szónoklatának fölülmulthatatlan erejével és lebilincselő varázsával ő vezette a kor reformmozgalmaikat és az 1848. évi szabadságharcot, ennek leverése után pedig ugyancsak ő tartotta fenn a magyar ügyet a világpolitika színterén külföldön (Anglia, Amerika) aratott szónoki diadalaival és a sajtóban kifejtett munkásságával. Szónoklatainak a mély tudomány, a lángelme éleslátása, az eszmék gazdagsága és a nyelv költőisége páratlan hatást biztosítottak s őt magát általános elismerés szerint a világ legnagyobb szónokai közt is az elsők közé emelték. — Mellette *Beöthy Ödön*, *Klauzál Gábor*, *Lonovics József* méltók a megemlézésre.

Az önkényuralom után következett kiegyezés (1867) visszaállította az alkotmányos életet s e korszak is meghozta a maga kiváló szónokait. Legelső

helyen kell itt megemlítenünk *Deák Ferenczet*, a kiegyezés megteremtőjét, a ki már az 1832. évi országgyűlésen feltűnt, de gondviselésszerű szereplése a hatvanas évekre esik. Kossuthnal ellentétben nem annyira a szív, mint inkább a páratlan logika szónoka volt, nem lelkesíteni, hanem meggyőzni törekedett. Lángelméje a legbonyolultabb kérdésekben is bámulatos könnyedséggel igazodik el s az igazság egyszerű erejével és keresetlen előadásával mindig meghat és magához hódít. — Mellette kitűntek *Eötvös József*, *Horvát Boldizsár*, *Trefort Ágoston* és *Csengery Antal*. — A legujabb kor több jeles szónokai közül *Apponyi Albert*, *Szilágyi Dezső*, *Schlauch Lőrincz* és *Ugron Gábor* nevét kell kiemelnünk.

Költészet. E kor politikai mozgalmait mindenütt nyomon követi a költészet, a mely kettős irányú fejlődést mutat. A század első felében költőink, hogy a nemzetet aléltóságából felrázzák és haladásra buzdítsák, tárgyaikat a „régí dicsőség“ köréből vették. Attól féltek, hogy elvesztjük e hazát s megtartására azzal buzdítottak, hogy a honszerzés dicső munkáját állították szemünk elé. A fényes nemzeti múlt *regényes* eseményeit dolgozták fel s alkotásaikban a sajátosan nemzeti vonások feltűntetésére törekedtek. Ez költészetünkben az u. n. *romantikus* vagy *regényes nemzeti* irány.

A negyvenes évek demokratikus politikája költészetünkre is rányomta népies jellegét, s a költészet iránya *sajátosan nemzeti és népies* lett, és ez az irány tart azóta úgyszólván napjainkig.

A költészet mindenik ága hivatott, sőt lángszellemű művelőkre talált, a kik közül nem egy világ-hírré emelkedett.

1. A líra. A lírában e kor első legnagyobb hatású költője *Vörösmarty Mihály* volt, a kinek lírai költészete kora érzésének leghívebb kifejezője. Nemzetének eszméit, törekvéseit és vágyait nálánál hatásosabban és nagyobb erővel egyetlen költőnk sem tudta kifejezni (*Szózat*). Méltó társai voltak e téren *Czuczor Gergely*, *Bajza József* és *Garay János*, a kikhez a kisebb költőknek egész serege csatlakozott. — A negyvenes években Vörösmartynak és követőinek nyugodtabb hangú liráját *Petőfi Sándor* harcziass költészete váltja fel, a mely minden ízében népies és nemzeti. Lantja végig kíséri az egész szabadság-

harczot, a melynek vége felé maga is a szabadság hőseként a harcztéren esik el. Petőfi lírai s különösen dalköltészete a valódi lángész remek alkotása. Ő volt az első, a ki költőink közül világhírré emelkedett. Az elnyomatás korszakában a csüggedő hazafiúi lelkeket *Tompa Mihály* búsongó allegóriás költészete s *Arany János* kesergő lírája vigasztalta. Hozzájuk csatlakozott a nagy nemzeti gyász fölött való busongásban *Gyulai Pál*, *Vajda János*, *Tóth Kálmán*, *Lévay József* és *Szász Károly*. A legujabb kor lírája szintén figyelemre méltó művelőket mutat fel. Ki kell emelnünk e téren *Ábrányi Emil*, *Endrődi Sándor*, *Bartók Lajos* és *Reviczky Gyula* derekas működését.

2. Az epika. Az elbeszélő költészet terén időrendben a legdíszesebb helyet szintén *Vörösmarty Mihály* műzsája foglalja el. Nagyszabású hőskölteménye, a *Zalán futása* (1825) a honfoglalást tárgyalja s egyik leghívebb kifejezője ama lelkes kor hazafias törekvéseinek. Ezt követte epikai munkáinak egész serege (*Cserhalom*, *Tündérvölgy*, *Eger*, *Széplak*, *Két szomszédvár*), a melyek között a *Két szomszédvár* elbeszélő költészetünk egyik legkiválóbb remeke. Derekas követői voltak ez irányban *Pázmándi Horvát Endre*, *Czuczor Gergely* (*Aradi gyűlés*, *Botond*), *Debreczeni Márton* (*A kiovi csata*) és *Garay János* (*Csatár*, *Szent László*).

A népies irányú elbeszélő költészet legkiválóbb képviselője *Arany János*, a kinek e nemű alkotásai költészetünk legjelesebb termékei között állanak s mindenkor utánzásra méltó mintaképek. A remekművek egész sorát alkotta meg a hőskölteményektől kezdve (*Toldi trilogia*, *Buda halála*, *Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok*) egészen a románczig. Kisebb elbeszélő művei között legjelesebbek balladái, a melyek a világirodalom e nemű legkiválóbb termékei között állanak. Mellette az elbeszélésben meg kell említenünk *Petőfi* (*János vitéz*) és *Tompa* munkásságát, az újabbak közül pedig *Tolnai Lajos* (balladák), *Kis József*, és *Jakab Ödön* (*Argirus királyfi*) ide vágó alkotásait.

A regényköltészet terén szintén kiváló munkásokat találunk. A társadalmi regény megindítója *Fáy András*, a jeles meseíró; a történeti regény megalapítója *Jósika Miklós*. Mind a két irányban kitűntek *Eötvös József* (*Karthauzi*, *A falu jegyzője*, *Magyar-*

ország 1514-ben) és *Kemény Zsigmond* (*Gyulai Pál, Zord idő*), a kinek regényeit az erős lélektani megokolás, következetes jellemzés és a régi korok találó rajza teszi kiválókká. A regénynek legtermékenyebb művelője *Jókai Mór*, a kinek művei már kétszáznál is több kötetet töltenek meg. Művei a páratlanul ügyes meseszövéssé, a rendkívüli képzelőerő és a könnyen folyó szép nyelv által tűnnek ki. Egyike azon költőinknek, a kiket a külföld leginkább ismer és kedvel. Mellette újabb irodalmunkban a kiváló írók egész raja működött és működik; ilyenek: *Vas Gereben, Degré Alajos, Pálffy Albert, Pap Szathmáry Károly, Vadnay Károly, Abonyi Lajos, Baksay Sándor*. A legújabbak közül *Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferencz* és *Gárdonyi Géza* a kiválóbbak.

3. A dráma. Drámai irodalmunk mindjárt e korszak elején szintén igen nagy virágzásnak indult. Első kiválóbb művelője *Kisfaludy Károly* volt. Nagy számmal írt tragédiákat és vígjátékokat. Ez utóbbiakban jelesebb, s őt tekinthetjük a magyar vígjáték atyjának, de mind a kettőben kiválik meséjének érdekes bonyolításával és találó jellemzésével. *Vörösmarty* szintén nagy számmal írt tragédiákat (*Marót bán*), a melyek különösen a szép költői nyelv és az erős tragikus összeütközés által tűnnek ki. *Garay János* és *Tóth Lőrincz* a drámában *Vörösmarty* követőjéül mutatkoztak be. Nagy termékenységet tanúsított e téren *Szigligeti Ede*, a ki a dráma mindkét fájában (tragédia, vígjáték) figyelemre méltó műveket (*A trónkereső, Fenn az ernyő, Liliomfi* stb.) írt; ugyanő a magyar drámai irodalomban egy egészen új műfajt teremtett: a népszínművet (*Szökött katona, Csikós, Czigány, Lelencz*). Drámai irodalmunknak jeles művelői voltak még e korban *Czakó Zsigmond* (*Kalmár és tengerész, Végrendelet*), *Obernyik Károly, Teleki László* (*Kegyencz*) és *Hugó Károly* (*Egy magyar király, Bankár és báró*). E két utóbbi költőnk a szinpadi hatás mellett igen nagy gondot fordított a tárgy költői alakítására s főképen a személyek lelki állapotának bű festésére. A korszak második felében drámai költészetünk legkiválóbb jelensége *Madách Imre* remekműve: *Az ember tragédiája*. E drámai költemény felöleli az emberi nem egész sorsát teremtésétől kezdve a világtörténelmen keresztül a legújabb korig, sőt bepillantást enged az emberi nem jövőjébe

is. E hatalmas alkotást a mély bölcséleti felfogás, eszméjének tragikai fensége és igazsága a világirodalom elsörendű remekművei közé emelte. Meg kell még itt említenünk *Dobsa Lajost*, *Szigeti Józsefet* és *Tóth Edét*, a ki a népszínházművet emelte költői magaslatra (*Falu rossza*). A legujabb korban a drámának szintén több jeles művelője akadt; legkiválóbbak közöttük *Rákosi Jenő*, *Dóczi Lajos* és *Csiky Gergely*, a kik a drámának mind komoly, mind víg fájában derekas költői alkotásokat nyújtottak.

Művészet. E korszak mint minden téren, a művészetekben is meghozta a haladást. A nemzeties irány, valamint a költészetben, épen úgy itt is mind jobban és jobban érvényesül.

1. Műépítés. A műépítésben új stíl nem keletkezett, hanem inkább a régi stíleket alkalmazzák a czélnek megfelelően, s a renaissance mellett találunk gótot, románt, sőt mór szabású épületeket is. A templomok közül első helyen kell említenünk az *esztergomi* renaissance stíli székesegyházát, mely művészi kivitel tekintetében az ország legszebb templomai közé tartozik. Kiválik mellette a görög stíli *egri* székesegyház és a *fóthi* templom. Gót stílűek a *kőbányai*, a *budapesti erzsébetvárosi*. Ujabb időben épült a *budapesti lipótvárosi* bazilika, a mely gazdag renaissance stílt tüntet fel. Ugyancsak ujabban készült a fővárosban a román stíli *ferencvárosi* templom. Középületekben szintén a főváros a leggazdagabb. Stílszerűség tekintetében kiválóbbak a magyar tud. akadémia palotája, a dalszínház, az egyetemi könyvtár, népszínház, fővámház (renaissance), a magyar nemzeti múzeum (görög), a vigadó, a gót stíli új országháza, az iparművészeti múzeum, az egyetemi épületek és az épülőfélben levő királyi palota. Ezekhez sorakoznak végül a magán épületek igen nagy számmal, a melyeknél ujabban szintén nagyobb gondot fordítanak a stílszerűségre.

2. Szobrászat. Szobrászatunk a XIX. század első felében nagyobbára még csak az épületek díszítésére szorítkozott. Említésre méltók az ilyenmő alkotások között az *esztergomi* és az *egri* székesegyház szobrai (*Casagrandetól*) s a nemzeti múzeum ornatát díszítő nőalakok (*Montitól*). Azonban a nemzeties irányú és önálló szobrászat fejlődése is csakhamar megindult; első képviselője volt *Ferenczy*

István. Méltó tanítványa *Izsó Miklós*, a ki különösen a népies alakok jellemzetes ábrázolásában tűnt ki. (*Búsuló juhász*). Hatalmas versenytársa volt ebben később *Huszár Adolf* („*Húzd rá cigány*“, *Petőfi*, *Deák* szobrai). Mellette *Arady Zsigmond* és *Vay Miklós* báró jeleskedtek.

Ezek voltak szobrászatunkban az úttörő munkások. Azonban ezen és más hazai szobrászainkkal szemben, részint csekély számuknál, részint az irányukban való bizalmatlanságnál fogva, a műpártolás még mindig a külföldi művészek felé hajlott. A kedvezőbb fordulat csak a hetvenes években kezdődött meg, és ezóta művészeink nagyobb számának arányában szobrászatunk is hatalmas lendületet vett. Ezen újabb munkások nagy számából csak néhányat emelünk ki, ilyenek: *Kiss György*, *Strobl Alajos*, *Zala György*, *Róna József*, *Köllő Miklós*, *Vastagh György*, *Fadrusz János*, *Holló Barnabás*. Ezen és más, itt fel nem sorolható művészeink kiváló tehetségükkel szobrászatunkat máris a tökéletességnek nem csekély fokára emelték.

3. Képirás. Képirásunk a XIX. század első felében még inkább csak az arczkép- és a díszítő festésre szorítkozott s művelői ennek is jó részben idegenek voltak. A nemzeti irányú képirás csak a század közepe táján kezdődik, a midőn a festői tevékenység föllendítésére különféle műegyesületek (*Pesti műegyesület*, 1839, *Nemzeti képcsarnok-egyesület*, *Festőakadémia*, 1846) alakultak, a melyek azóta számban és minőség tekintetében is folyvást növekedtek. Ennek az iránynak első jelesebb művelői *Barabás Miklós*, id. *Markó Károly* és *Ligeti Antal*. Az első főkép az arczképfestésben, a két utóbbi pedig a tájképfestésben tűnt ki. A század ötvenes és hatvanas éveiben főképen a hazai tárgy történelmi festés vett nagyobb lendületet. Kiválóbb festőink e téren *Székelly Bertalan*, *Than Mór*, *Lotz Károly*, *Wagner Sándor*, *Zichy Mihály*, a későbbiek közül pedig *Benczur Gyula*, *Munkácsy Mihály* (A honfoglalás), *Paczka Ferencz* és *Feszty Árpád*.

E festőink legnagyobb részben vállalásos tárgyakat is dolgoztak fel. A régebbiek közül figyelemre méltó alkotásokat nyújtottak e téren *Storno Ferencz*, *Kovács Mihály*, *Soldatics Ferencz*. az újabbak közül pedig *Roskovics Ignác* és legfőképen *Munkácsy Mihály*, a ki legnagyobb diadalait és világra szóló hírnevét

épen vallásos tárgyú remekműveinek (*Krisztus Pilátus előtt, Ecce homo*) köszönheti. Az allegoriás tárgyú képirás legjelesebb művelője *Zichy Mihály* és mellette *Lotz Károly*. A falfestésben ugyancsak *Lotz Károly* s mellette *Than Mór, Wagner Sándor* és *Székely Bertalan*, az újabbak közül főképen *Vastagh György* és *Roskovicz Ignác* tűntek ki.

Legujabb képirásunkban főleg három faj divatos, ú. m. az életkép, tájkép és az arczkép. Itt is *Munkácsy Mihályt* kell megemlítenünk az első helyen, a ki mind a három irányban kitűnt, de mégis életképei a legjelesebbek. Mellette mind a három műfajban a kiváló festők egész nagy serege működik. Itt helyszűke miatt a jelesebbek közül is csak néhány ismeretesebbet lehet felemlíteni; ilyenek: *Badik Ottó, Vágó Pál, Roskovics Ignác, Paczka Ferencz, Csók István, Karlovsky Bertalan, László Fülöp, Mészöly Géza, Mednyánszky László, Vastagh György, Horovitz Lipót, Benczur Gyula, Pállik Béla, Zichy Mihály* és más több kiváló művész.

4. Zene. Újabbkori zenénk nagyobb fokú fejlődése a nemzeti színház megnyitásával (1837) kezdődött meg. Ezt megelőzőleg a magyar zene magára volt hagyatva, a mi volt, az tisztán népies irányú. Legszorgalmasabb művelői és terjesztői a cigány-zenészek, a kik között nem egy nagy híru is akadt; ilyenek *Boka András, Boka Károly, Dombi Marcz* és mások. A zeneszerzők közül *Lavotta János, Csermák Antal* és *Rózsavölgyi Márk* emelkedtek ki. Az utóbbinak szerzeményeiben különösen sok eredetiség mutatkozott.

A nemzeti színház megnyitla után színészetünk fejlődésével karöltve fejlődött zenénk is. Epen azért itt kell megemlítenünk néhány kiválóbb énekes színészeinket, a kik élő közlői voltak a magyar zenének. Ilyenek a férfiak közül *Szerdahelyi József, Füredi Mihály, Pauli Rickárd, Odry Lehel*, a nők közül — hogy csak a legkiválóbbakat említsük — *Schodelné, Hollósi Kornélia* és ujabban *Blaha Lujza*, „a nemzet csalogánya“, a magyar népdal utólérhetetlen énekese. — A zene- és énekszerzők közt első helyen kell megemlítenünk a magyar opera megteremtőjét, *Erkel Ferenczet* (*Báthori Mária, Hunyadi László, Bánk bán, Brankovics György*), a ki e téren korszakalkotó munkásságot végzett. Mellette kitűnt még *Mosonyi Mihály* és legujabban *Zichy Géza* gróf.

A nagyobb zenei alkotások mellett a kisebb szerzeményekben is nagy a haladás. Az ötvenes és hatvanas években mintegy a népies költészet hatása alatt a zenében is erős népies irányzat vergődött felszínre, a melynek képviselői az ú. n. naturalista zenészek: *Simonffy Kálmán, Mihályi Ignác, Szentirmay Elemér, Palotány János* és mások, a kik rendkívül nagy számmal szereztek és zenésítettek népdalokat. A népiesszel azonban csakhamar egyesült a magasabb művészi tökéletesség, a természetességgel a tanultság. Ez az irány érezhető már *Egressy Béni* dalaiban s még inkább az utána következő nagy számú zeneszerzőknél, a kik közül kiválóbbak: id. *Ábrányi Kornél, Káldy Gyula, Zimay László, Goldmark Károly*, a már említett *Erkel F., Zichy G.* és más jeles művészek. — Ugyanitt kell megemlítenünk azokat is, a kik zeneszerzői munkásságuk mellett remek zenejátékukkal szereztek a magyar névnek e terén is hírnevet; ezek közül magasan kiemelkedik *Liszt Ferencz* és *Reményi Ede*.

Zeneszerzőink közül többen művelték az egyházi zenét is, különösen pedig *Bartay András* és *Zsaskovszky Endre* és *Ferencz*. A zeneszerzésen kívül a zene elméletével foglalkoztak *Mátray Gábor, Bartalus István*, id. *Ábrányi Kornél, Bogisich Mihály* és a már említett *Zsaskovszky* testvérek.

* * *

Végére jutván művelődésünk e rövid történeti vázlatának, megnyugvással tölthet el bennünket ama tudat, hogy az Ázsiából ide költözött magyar faj annyi sorscsapás ellenére is folyton előbbre haladt a műveltség terén s ennek ma már valamennyi ágában olyan fejlettséget tüntet fel, a melynek alapján méltán foglalhatja el helyét az európai művelt népek társaságában.

A kisedd makk hatalmas sudárba szökkent!

TARTALOM.

A pogány kor.

Lap

I. A magyar nép származása	5
II. Állami és társadalmi élet	6
Alkotmány	6
Társadalmi élet	8
III. Szellemi műveltség	10
Vallás	10
Költészet	11

A magyar középkor (1000—1526).

I. A kereszténység felvétele	14
II. Állami és társadalmi élet	16
Alkotmány	16
Társadalmi élet	21
III. Anyagi műveltség	22
Pénzügy	22
Közgazdaság	24
IV. Szellemi műveltség	25
Tudomány	25
Irodalom	27
Művészet	28

Az újkor.

I. A régi Magyarország (1526—1825).

I. A hitújítás	33
II. Állami és társadalmi élet	35
Alkotmány	35
Társadalmi élet	40
III. Anyagi műveltség	41
Pénzügy	41
Közgazdaság	42
IV. Szellemi műveltség	44
Iskolázás	44
Tudományos irodalom	46
Költészet	49
Művészet	54

II. Az új Magyarország (1825—1900).

Lap

I. Allami és társadalmi élet	56
Alkotmány	56
Társadalmi élet	59
II. Anyagi műveltség	60
Államháztartás (pénzügy)	60
Közgazdaság	60
III. Szellemi műveltség	63
Iskolázás	63
Tudományos irodalom	65
Szónoklat	68
Költészet	69
Művészet	72

Stampfel Károly kiadásában Pozsonyban

megjelent és tőle, valamint minden hazai könyvárustól megszerezhető:

Tudományos zseb-könyvtár.

Minden egyes füzet 30 kr. = 60 fillér.

A „*Tudományos zseb-könyvtár*“ időhöz nem kötött, 60 filléres kis füzetekben jelenik meg s a tudományok minden ágára kiterjeszkedik.

A „*Tudományos zseb-könyvtár*“ idővel mindazt felöleli, ami az általános műveltség körébe tartozik. A csinos külsejű füzeteket, rendkívüli olcsóságukra való tekintettel, bárki könnyen megszerezheti, aki pedig a hasznos tudnivalók ismeretét a legkényelmesebb módon akarja elsajátítani, az föltétlenül vegye meg a „*Tudományos zseb-könyvtár*“t. A jó magyarsággal és eleven stílussal megírt füzetek főbb vonásokban világos képet adnak az illető tudományról és megismertetik az olvasót mindazzal, amit az illető szakmából okvetetlenül tudnia kell.

Eddigelé a következő füzetek jelentek meg:

1. *Földrajzi és statisztikai tabellák.* Összeállította Hickmann A. és Péter J.
2. *Arith. és algebrai példatár.* Irta Dr. Lévy Ede.
3. *Kis latin nyelvtan.* Irta Dr. Schmidt Márton.
4. *Magyar irodalomtörténet.* Irta Gaal Mózes.
5. *Görög nyelvtan.* Irta Dr. Schmidt Márton.
6. *Francia nyelvtan.* Irta Dr. Pröhle Vilmos.
7. *Angol nyelvtan.* Irta Dr. Pröhle Vilmos.
8. *Római jog. I. Institutiók.* Irta Dr. Bozók Alajos.
9. *Római jog. II. Pandekták.* Irta Dr. Bozók Alajos.
10. *Egyházjog. (Kathol.)* Irta Dr. Bozók Alajos.
11. *Magyar nyelvtan.* Irta Gaal Mózes.
12. *Magyar stilisztika.* Irta Gaal Mózes.
13. *Magyar retorika.* Irta Gaal Mózes.
14. *A sík trigonometriája.* Irta Dr. Lévy Ede.
15. *Római régiségek.* Irta Dr. Schmidt Márton.
16. *Magyarok oknyomozó története.* Irta Cseh Laj.
17. *Kereskedelem története.* Irta Dr. Stirling Sándor.
- 18—20. *Egyetemes irodalomtörténet.* Irta Hamvas J.
21. *Nemzetközi jog.* Irta Dr. Gratz Gusztáv.
22. *Magyar poétika.* Irta Gaal Mózes.
23. *Planimétria példatárral.* Irta Dr. Lévy Ede.
24. *A római nemz. irod. tört.* Irta Márton Jenő.
25. *Német nyelvtan.* Irta Albrecht János.
26. *Oszmán-török nyelvtan.* Irta Dr. Pröhle Vilmos.
- 27—30. *Árutsme-lexikon.* Irta Dr. Koós Gábor.
- 31—34. *Magyar magánjog.* Irta Dr. Katona Mór.
35. *Számítan.* Irta Dr. Lévy Ede.
36. *Logarithmustáblák.* Összeállította Polikeit Károly.
- 37—38. *Magyarország őskora.* Irta Darnay Kálmán.
- 39—40. *Magyar büntetőjog.* Irta Dr. Atzél Béla.
- 41—42. *Bűnrádi perrendtartás.* Irta Dr. Atzél Béla.
43. *Kis növénygyűjtő.* Összeállította Dr. Cserey Adolf.
44. *Algebra.* Irta Dr. Lévy Ede.

45. *A magyar helyesírás törvényei.* Irta Gaal M.
46. *Ábrázolástan.* I. füzet Irta Dr. Kolbai Arnold.
47. *Ábrázolástan.* II. füz. Rajzok az ábrázolástanhoz.
- 48—49. *Növényhatározó.* Irta Dr. Cserey Adolf.
50. *Stereometria.* Irta Dr. Lévy Ede.
51. *Világtörténet.* I. rész. Irta Cseh Lajos.
- 52—53. *Stilisme.* Irta Boros Rudolf.
54. *Levelező gyorsírás.* Irta Bódogh János.
55. *Magyar közigazgatási jog.* Irta Dr. Falcsik D.
56. *Alkotmányi politika.* Irta Dr. Gratz Gusztáv.
- 57./57a *Magyar pénzügyi jog vázlat.* Irta Dr. Bartha
58. *Általános földrajz.* Irta Hegedűs István. [Béla.
59. *Ethika.* Irta Dr. Somló Bódogh.
60. *Ásványhatározó.* Irta Dr. Cserey Adolf.
61. *Zeneműszótár.* Összeállította Goll János.
62. *A görög. irod. tört.* Irta Marton Jenő.
- 63—64. *A zománcz.* Irta Mihalik József.
65. *Vita-gyorsírás.* Irta Bódogh János.
66. *A magyar váltójog.* Irta Dr. Berényi Pál.
67. *Világtörténelem.* II. rész. Irta Cseh Lajos.
- 68—69. *A rajzolás vezérfonala.* Irta és rajz. Boros R.
- 70—72. *Mythologia.* Irta Dr. Loronczy Lajos.
73. *Általános zenetan.* Irta Goll János.
74. *Államszámviteltan.* Irta Dr. Berényi Pál.
75. *Jogbölcsélet.* Irta Dr. Somló Bódogh.
76. *Rovargyűjtő.* Irta Dr. Cserey Adolf.
77. *Szervetlen kémia.* Irta Schwicker Alfréd.
78. *Mechanika.* Irta Dr. Lévy Ede.
79. *Szociológia.* Irta Dr. Somló Bódogh.
80. *Logika.* Irta Dr. Schmidt Márton.
81. *Akustika.* Optika. Hőtan. Irta Dr. Lévy Ede.
82. *Árufizleti szokások.* Irta Matavovszky Béla.
83. *A németirodalom rövid vázlat.* Irta Albrecht János.
84. *Kereskedelmi jog.* Irta Dr. Berényi Pál.
85. *Elektromosság és mágnesség.* Irta Dr. Lévy Ede.
86. *Kosmografia.* Irta Dr. Bozóky Endre.
- 87—89. *Lepkehhatározó.* Irta Dr. Cserey Adolf.
- 90—91. *A testgyakorlás alapelvei.* Irta Dr. Ottó Józ.
92. *Kis fizikai földrajz.* Irta Dr. Bozóky Endre.
93. *Szerves kémia.* Irta Schwicker Alfréd.
94. *Világtörténet.* III. rész. Irta Cseh Lajos.
95. *Analitikai síkmértan.* Irta Dr. Lévy Ede.
- 96—98. *Rovarhatározó.* Irta Dr. Cserey Adolf.
99. *Meteorologia.* Irta Dr. Bozóky Endre.
100. *A magyar művelődés tört.* Irta Dr. Bartha József.

A „Tudományos zseb-könyvtárban“ legközelebb, de időhöz nem kötötten, a következő kötetek megjelenése van tervbe véve:

Aesthetika	Görög régiségek	Olasz nyelvtan
Anthropologia	Jogtörténet	Orosz nyelvtan
Astronomia	Kereskedelem-isme	Ötvösség
Dramaturgia	Keresk. földrajz	Paedagógia
Észjog	Közjog	Pénzügytan
Fejlődéstan	Lélektan	Polg. perrendtartás
Fogalmazványok	Német helyesírás	Statisztika
Földrajz (politikai)	Nemzetgazdaságt.	Természetrájt:
Földtan	Népisme	Állattan
Geologia	Oktat. módszertan	Gombaisme
		Növénytan
		Ásványtan

Stampfel Károly kiadásában Pozsonyban

megjelent és tőle, valamint minden hazai könyvtárban
megszerezhető:

Földrajzi és statisztikai zsebatlasz.

Ezen zsebatlaszt mindenki élvezettel fogja tanulmányozni,
mert közérdekű dolgok oly sokaságát közli világos előadás-
ban, mint a mennyi ily alakban eddigelé egyáltalában
még nem került nyilvánosságra.

Ára díszes vászonkötésben 5 korona.

Nemzetünk nagy költői.

Szerkeszti Gaal Mózes.

Ezen vállalatban a magyar szellem kiválóbb képviselői-
nek: a költőknek, a regény- és drámaíróknak élvezetese-
s és érdekesen megírt jellemképeik, műveiknek az életrajz-
keretébe foglalt esztétikai fejtegetései fognak megjelenni.

Eddig megjelentek: Tompa, Petőfi, Arany, Balassa,
Gyöngyösi, Zrínyi, Csokonai, Berzsenyi, Kazinczy,
Kölcsey, Kisfaludy S. és Kisfaludy K. élete és költészete.
Ezeket követni fogják: Vörösmarty, Jósika, Eötvös, Kemény,
Jókai, Katona, Szigligeti és Madách élete és költészete.

A csinosan és ízléssel kiállított füzetek ára egyenkint 40 fillér.

Életpályák.

Útmutató minden pályára, az arra előkészítő összes tan-
intézetek, tanfolyamok és vizsgálatok ismertetésével
különös tekintettel a katonai nevelő- és képzőintézetekre,
az ipari, kereskedői és általában kevésbé ismert pályákra.

Összeállította

Ferenczy István.

Ára füzve 4 korona, díszes kötésben 5 korona.

